

XƏZƏR UNIVERSİTETİ

Fakültə: Təbiət elmləri, Sənət və Texnologiya yüksək təhsil

Departament: Təhsil

İxtisas: Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi

MAGİSTR DİSSERTASIYA İŞİ

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ MÜƏLLİM-VALİDEYN ƏMƏKDAŞLIQ MODELLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

İddiaçı: _____ Günel Ələkbər qızı Hüseynova

Elmi rəhbər: _____ pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Afət Yaqub qızı Süleymanova

Bakı-2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ƏDƏBİYYAT XÜLASƏSİ.....	9
1.1. İnküziv təhsilin mahiyyəti və tarixi inkişafı.....	9
1.2. Əməkdaşlıq modellərinin nəzəri əsasları və təsnifatı.....	20
1.3. İnküziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyəti.....	27
1.3.1. Müəllim-valideyn əməkdaşlığında qarşılaşılan çətinliklər.....	32
1.3.2. Müəllim-valideyn əməkdaşlığında çətinliklərin aradan qaldırılması yolları.....	36
1.4. Beynəlxalq və yerli təcrübədə əməkdaşlıq modelləri.....	40
II FƏSİL. METODOLOGİYA.....	47
2.1. Tədqiqat modeli.....	47
2.2. Tədqiqatın iştirakçıları.....	48
2.3. Data toplama aləti.....	49
2.4. Dataların toplanması.....	50
2.5. Dataların analizi.....	53
2.6. Keyfiyyət tədqiqatının analizi və nəticələrinin təhlili.....	59
2.7. Kəmiyyət tədqiqatının analizi və nəticələrinin təhlili.....	64
NƏTİCƏ.....	66
TƏKLİFLƏR.....	70
MƏHDUDİYYƏTLƏR VƏ TÖVSIYƏLƏR.....	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
ƏLAVƏLƏR.....	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: hazırda inklüziv təhsil modeli qlobal səviyyədə geniş yayılmış və xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin təhsil imkanlarının təmin olunması əsas hədəflərdən biri kimi tanınır. Bu yanaşma, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların da digər yaşlıları ilə bərabər, keyfiyyətli təhsil almasını və cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Inklüziv təhsil anlayışı yalnız təlim fəaliyyəti ilə deyil, insan hüquqları ilə bağlı prinsiplərin reallığa çevrilməsi baxımından da geniş və əhatəli bir yanaşmadır. BMT-nin keçmiş baş katibi Ban Ki-moon 2013-cü ildəki çıxışında inklüziv təhsili insan hüququ kimi dəyərləndirmiş və onun seçim deyil, zəruri sosial prinsip olduğunu vurğulamışdır (Ban Ki-moon, 2013, s. 1). Amma biliklər əldə etmək, həmin bilikləri təkmilləşdirmək, öz ictimai əhəmiyyətini təsdiq etmək, cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutmaq arzusu heç də hamı üçün reallığa çevrilmişdir. Belə insanlar arasında sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlar da vardır.

Inklüziya anlayışı ingilis dilində “inclusion” sözündən qaynaqlanaraq “inteqrasiya”, “cəlb olunma” mənalarını ifadə edir. Inklüziya sağlamlıq imkanları məhdud olan təhsil alanların öz güclərinə inamlarını artırmağa, həmçinin onları digər uşaqlarla birgə məktəbdə təhsil almağa stimullaşdıran bir yanaşmadır (UNESCO 2019, s. 14). Inklüzlik yalnız fiziki və zehni çətinlikləri olan şagirdlərə deyil, eyni zamanda müxtəlif sosial və mədəni xüsusiyyətlərə malik bütün təhsilalanlara şamil olunur. Inklüziv yanaşma uşaqların müxtəlif tədris tələbatlarını başa düşməyi və təhsil prosesində tam iştirakını təmin etməklə yanaşı, ictimaiyyətin cəlb edilməsi vasitəsilə təhsildə seqreqasiyanın və diskriminasiyanın aradan qaldırılması ilə bu tələbatlara müvafiq xidmətlərin verilməsini tələb edir.

Müəllim və valideyn münasibətlərinin qarşılıqlı inama söykənən şəkildə təşkili, inklüziv təhsilin uğurla tətbiqində həlledici rol oynayır. Bu əməkdaşlıq, həm tədrisin keyfiyyətini artırır, həm də uşaqların sosial və emosional inkişafını dəstəkləyir. Müəllimlər və valideynlər arasında güclü əməkdaşlıq, valideynlərin uşaqlarının təhsil prosesində fəal iştirak etmələrini təmin edir ki, bu da uşağın özünəinamını artırır, məktəbə və təhsilə olan marağını gücləndirir (Epstein, 2018, s. 45-46). Bununla yanaşı, müəllimlər də valideynlərdən övladları haqqında daha çox məlumat əldə edir və dərslər planlarını daha fərdiləşdirərək şagirdin ehtiyaclarına uyğunlaşdırır bilirlər (Hornby & Lafaele, 2011, s. 37-52). Inklüziv təhsilin özəlliyi, şagirdlərin hər birinin fərdi təhsil ehtiyaclarının olmasıdır. Bu ehtiyaclar, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinə və sosial şəraitinə uyğun təhsil metodlarının tətbiqini tələb edir. Beləliklə, inklüziv təhsil

mühitində müəllimlə valideyn arasında sistemli və davamlı əməkdaşlıq uşaqların sosial, emosional və akademik inkişafı üçün çox vacibdir.

Tədqiqatın aktuallığı, xüsusilə valideynlərlə olan əməkdaşlığın inklüziv təhsilin tətbiqində nə dərəcədə vacib olduğunu anlamaqdır. Valideynlərin uşaqlarının təhsilinə daha fəal cəlb olunması onların həm akademik mühitə, həm də sosial həyata daha yaxşı inteqrasiya etmələrinə kömək edir. Əməkdaşlıq nə qədər sıx və mütəşəkkil olsa, uşaqların təhsilində uğurları da, o qədər yüksək olur (Desforges & Abouchaar, 2003, s. 11-12). Bununla yanaşı, müəllimlə valideynlər arasında kommunikasiya vasitələrinin düzgün seçilməsi, bu əməkdaşlığın davamlı olması, həm də təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil sahəsində yaradılan şəraitin təkmilləşdirilməsi məqsədilə vacibdir.

Azərbaycanda inklüziv təhsil sahəsində bir çox islahatlar həyata keçirilmişdir. 2013-cü ildə qəbul edilən, Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında inklüziv təhsil istiqaməti prioritet sahə kimi qeyd edilmiş və bu sahədə təhsil müəssisələrinin gücləndirilməsi, müəllimlərin təliminin artırılması, və təhsil sahəsində, cəmiyyətin bütün üzvlərinin fəal iştirakını təmin etməyə yönəlmiş proqramlar hazırlanmışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2013, s. 23). Lakin, real təcrübə göstərir ki, inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün hələ də bir sıra çətinliklər mövcuddur. Təhsil müəssisələrinin resurs çatışmazlığı, müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində əlavə təlim və biliklərə ehtiyacı, valideynlərin bu sahədə maarifləndirilməsinin zəruriliyi kimi məsələlər çətinliklər kimi qalmaqdadır. Bütün bu məsələlərin həlli üçün müəllimlər və valideynlər arasında davamlı və səmərəli əməkdaşlıq qurulması çox önəmlidir.

Dünya Səhiyyə Təşkilatının və UNİCEF-in hesabatında bildirilir ki, təxminən 93 milyon uşaq ciddi əlillik formaları ilə yaşayır, bu da inklüziv təhsil siyasətinin qlobal miqyasda aktuallığını açıq şəkildə göstərir. Inklüziv təhsil UNCRPD-də qeyd olunduğu kimi dünyanın bərabər təhsil imkanlarına sadıqlığını əks etdirməyə kömək edir. Bununla yanaşı UDL bütün şagirdlərin uğurlu böyüməsini təmin etmək üçün əlçatan öyrənmə mühitinin təşviqinə və fiziki maneələrin aradan qaldırılmasına diqqət yetirir (Jardinez, Natividad, 2024, s. 1).

Son illərdə təhsil siyasətləri dünya miqyasında inklüziv yanaşmalara doğru inkişaf edərək, xüsusilə sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərini gücləndirməyə yönəlmişdir. Bu kontekstdə, inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyəti həm sosial, həm də təhsil baxımından daha da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Inklüziv təhsil sistemlərinin effektivliyini artırmaq üçün müəllimlər və valideynlər arasındakı əməkdaşlığın necə inkişaf etdirilməsi və təşkil olunması barədə geniş və əsaslı tədqiqatların olması çox vacibdir. Ən əsası

isə, sosial ədalət və bərabərlik prinsipləri günümüzdə dünya miqyasında təhsil sahəsindəki ən önəmli mövzulardan biridir. Müəllim-valideyn əməkdaşlıq modeli bu prinsipləri gerçəkləşdirmək və təhsildə bərabər imkanları təmin etmək üçün bir vasitə olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən, inklüziv təhsildəki bu əməkdaşlıq modelinin araşdırılması, həm təhsil sistemi, həm də cəmiyyət üçün aktual və dəyərli bir tədqiqat mövzudur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: tədqiqatın obyektı inklüziv təhsil mühitində müəllim və valideynlər arasında əməkdaşlıq prosesidir. Xüsusilə, inklüziv təhsil sistemində müxtəlif ehtiyaclarla malik şagirdlərə daha yaxşı təhsil təmin edilməsi məqsədilə bu əməkdaşlığın necə qurulduğu, effektivliyi və uşaqların təhsilə olan təsirləri araşdırılır. Beləliklə, tədqiqatın obyektı, inklüziv təhsil mühitində əməkdaşlıq əlaqələri və bu əməkdaşlığın şagirdlərin təhsil nəticələrinə, eləcə də ümumi təhsil sistemində olan təsirləridir.

Tədqiqatın predmetini inklüziv təhsil mühitində müəllim və valideynlər arasında qurulan əməkdaşlıq modelləri, bu modellərin strukturu, tətbiq mexanizmləri, həmçinin onların şagirdlərin təhsil nailiyyətlərinə, sosial inteqrasiyasına və psixoloji inkişafına təsiri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: məqsəd inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyətini dərk etmək, bu əməkdaşlığın təhsil prosesinə olan təsirlərini təhlil etmək və inklüziv mühitin səmərəli təşkil olunması üçün effektiv yanaşmaları müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsəd çərçivəsində, müəllim-valideyn əməkdaşlığının şagirdlərin təhsil keyfiyyətinə və inkişafına necə təsir etdiyinə dair elmi əsaslandırılmış nəticələr əldə etmək hədəflənir. Tədqiqat inklüziv təhsilin tətbiqi və inkişafı istiqamətində daha inklüziv və bərabər imkanlar yaradan təhsil mühitlərinin formalaşmasına kömək edəcəkdir. Tədqiqatın məqsədlərindən biri də iki əsas suala cavab verməkdir:

- *Tədqiqat sualı 1: Müəllim-valideyn əməkdaşlıq modelləri inklüziv şagirdlərin inkişafına və təhsilin keyfiyyətinə necə təsir göstərir?*
- *Tədqiqat sualı 2: Inklüziv təhsil mühitində effektiv müəllim-valideyn əməkdaşlığını təmin etmək üçün hansı yanaşmalar və mexanizmlər daha məqsəda uyğundur?*

Tədqiqat çərçivəsində aparılan empirik və nəzəri təhlillərə əsaslanaraq aşağıdakı hipotezlər irəli sürülmüşdür:

- H_0 (Nul hipotez): inklüziv təhsil mühitində müəllim-valideyn əməkdaşlıq modellərinin şagirdlərin inkişafına və təhsilin keyfiyyətinə statistik baxımdan əhəmiyyətli təsiri yoxdur. Yəni, bu modellərin tətbiqi ilə təhsil nəticələri arasında ciddi və müəyyənəddici

əlaqə mövcud deyil. Əgər tədqiqat nəticəsində statistik baxımdan əhəmiyyətli bir təsir müşahidə edilməzsə, bu halda H_0 hipotez qəbul olunacaq.

- H_1 (Alternativ hipotez): inklüziv təhsil mühitində müəllim-valideyn əməkdaşlıq modellərinin şagirdlərin inkişafına və təhsilin keyfiyyətinə statistik baxımdan əhəmiyyətli təsiri vardır. Bu hipotezə əsasən, əməkdaşlıq modellərinin tətbiqi nəticəsində təhsil prosesinin keyfiyyətində və şagirdlərin sosial-emosional və akademik inkişafında müsbət dinamika müşahidə olunur. Əgər empirik nəticələr bu təsirin mövcudluğunu təsdiqləyərsə, H_1 hipotez doğru sayılacaq və H_0 hipotez rədd ediləcək.

Bu hipotezlər vasitəsilə tədqiqatın əsas məqsədi – müəllim-valideyn əməkdaşlığının inklüziv təhsildə effektivliyə təsirinin olub-olmamasını elmi cəhətdən araşdırmaq və əldə olunan nəticələri statistik əsaslarla qiymətləndirmək hədəflənmişdir.

Tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün aşağıdakı elmi və praktiki vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

1. Inklüziv təhsilin anlayışını, məqsəd və prinsiplərini nəzəri baxımdan araşdırmaq;
2. Müəllim-valideyn əməkdaşlığının inklüziv təhsil çərçivəsində rolu və əhəmiyyətini təhlil etmək;
3. Fərqli əməkdaşlıq modellərini müəyyənləşdirmək və onların tətbiq imkanlarını qiymətləndirmək;
4. Mövcud əməkdaşlıq təcrübələrini təhlil etməklə yanaşı, bu sahədə mövcud çətinlikləri və problemləri müəyyən etmək;
5. Inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığını gücləndirmək məqsədilə inkişaf yönü tövsiyələr və təkliflər irəli sürmək.

Qeyd olunan məqsəd və vəzifələr inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının nəzəri və praktik aspektlərini geniş şəkildə araşdırmağa, eləcə də inklüziv təhsil mühitinin effektiv təşkili üçün elmi əsaslandırılmış yanaşmaların formalaşdırılmasına xidmət edir.

Tədqiqatın mahiyyəti: müəllim-valideyn əməkdaşlığının müxtəlif modellərini təhlil etmək və onların şagirdlərin akademik nailiyyətlərinə, sosial bacarıqlarına və emosional inkişafına təsirini qiymətləndirməkdir. Bu əməkdaşlıq, yalnız təhsil prosesinə təsir etməklə kifayətlənmir, həm də uşaqların sosial və psixoloji inkişafını dəstəkləyərək onların ümumi təhsil mühitində daha yaxşı uyğunlaşmasını təmin edir. Bundan əlavə, tədqiqat müəllimlər və valideynlər arasında mütəmadi və səmərəli ünsiyyət prosesinin necə qurulmalı olduğunu, hər

birinin təhsil prosesindəki rolunu və əməkdaşlığın şagirdlərin gələcək həyatına necə müsbət təsir edə biləcəyini araşdırır. Tədqiqatın mahiyyətinə, həmçinin inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi üçün bu əməkdaşlığın necə inkişaf etdirilə biləcəyinə dair təkliflərin hazırlanması da daxildir.

Tədqiqatda istifadə olunan metod: keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqat metodu

Sorğu: bu hissənin metodologiyası 24 sualdan ibarət onlayn anketdən istifadə edərək inklüziv təhsildə iştirak edən müəllim və valideynlərin sorğusundan ibarətdir. Sorğuda Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən və Bakı şəhərindən ümumilikdə 150 respondent iştirak etmişdir. Sualların 17-si qapalı, 7-si isə açıqdır. Sorğuda istifadə olunan suallar, əməkdaşlığın tezliyi, formaları, qarşılaşılan çətinliklər, çətinliklərin həll yolları dair məlumatlar toplamağa yönəldilmişdir. Bu məlumatların təhlili, müəllim və valideynlər əməkdaşlığın necə inkişaf etdirilə biləcəyini və hansı amillərin əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üçün maneə törətdiyini anlamağa kömək edəcəkdir. Tədqiqatın nəticələri, inklüziv təhsildə əməkdaşlıq strategiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli tövsiyələr təqdim edəcəkdir.

Tədqiqatın məlumat bazası: inklüziv təhsil və müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyəti ilə bağlı müxtəlif mənbələrdən toplanan məlumatlar tədqiqatın məlumat bazası olacaqdır. Bunlara elmi-pedaqoji ədəbiyyatlar (Ainscow, Booth, Dyson, Rafiq Abbasov, Təranə Abbasova və s.), empirik məlumatlar (müəllim və valideynlərlə aparılan sorğu), təhsil siyasətləri və proqramları (“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, 2013; “2020-2025-ci illər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”), həmçinin statistik məlumatlar daxildir. Araşdırmada Azərbaycanda inklüziv təhsil sahəsində valideyn-müəllim əməkdaşlığının inkişafına dair sistemli model təklifi irəli sürülür. Beynəlxalq təcrübə ilə yerli yanaşmaların müqayisəli təhlili əsasında, ölkəmizin təhsil sistemində uyğunlaşdırılmış praktik əməkdaşlıq mexanizmləri təqdim edilir. Eyni zamanda, bu əməkdaşlıq prosesinə təsir göstərən psixoloji və sosial amillər elmi əsaslarla araşdırılır.

Tədqiqat inklüziv təhsilin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə müəllim-valideyn əməkdaşlığının hansı modellərlə daha effektiv həyata keçirilə biləcəyini aşkara çıxarır və praktik baxımından aşağıdakı sahələrdə faydalıdır:

- Valideynlərin məktəbdə fəal iştirakını artırmaq üçün uyğun yanaşmalar müəyyən edilməsi;
- Müəllimlərin valideynlərlə daha yaxşı əməkdaşlıq etməsi üçün praktiki nümunələrin hazırlanması;

- Məktəb rəhbərləri və təhsil qurumları üçün əməkdaşlığı gücləndirən tədbirlərə dəstək verilməsi;
- Şagirdlərin inkişafı üçün ailə və məktəb arasında möhkəm əlaqə qurulması.

Bu məlumat bazası inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyətini dərindən anlamağa kömək etməklə yanaşı, tədqiqatın nəticələrinin etibarlılığını daha da artıracaqdır. Fərqli mənbələrdən əldə olunan məlumatlar, tədqiqatın elmi və tətbiq daha dərin və çoxşaxəli olmasına şərait yaradacaqdır.

Tədqiqatın elmi və nəzəri əsasları: inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlıq modellərinin əhəmiyyəti tədqiqatın elmi və nəzəri əsaslarını təşkil edir. Inklüziv təhsil prinsipləri, müəllim-valideyn əməkdaşlığı, sosial və emosional dəstək nəzəri əsaslara aiddir. Bu nəzəri əsaslar, inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının uşaqların təhsilinə və inkişafına olan müsbət təsirlərini anlamağa kömək edəcəkdir. Bu tədqiqat Bronfenbrennerin ekoloji sistemlər nəzəriyyəsi, Epsteinin ailə-məktəb əməkdaşlığı modeli, Vıqotskinin sosial inkişaf nəzəriyyəsi, Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi, Piagetin koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsi kimi elmi yanaşmalara istinad edərək formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatların (UNESCO, UNICEF, BMT və s.) inklüziv təhsilə dair tövsiyələri və yerli normativ sənədlər tədqiqatın nəzəri bazasını dəstəkləyir.

Tədqiqatın aprobasiyası: tədqiqat yazılarkən onunla əlaqədar 1 məqalə hazırlanmışdır.

Tədqiqatın strukturu: tədqiqat giriş, 2 fəsil, elmi-empirik tədqiqat, nəticə, təkliflər, məhdudiyyətlər və tövsiyələr, istinad olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

I FƏSİL. ƏDƏBİYYAT XÜLASƏSİ

1.1. İnküziv təhsilin mahiyyəti və tarixi inkişafı

İnküziv təhsil fiziki və əqli məhdudiyyətləri olan şagirdlərin ümumtəhsil məktəblərinə inteqrasiyasını təmin edən və bu zaman sosial ədalət və bərabər imkanları əsas tutan bir yanaşmadır. İnküziv yanaşma problemi fərdlərdə deyil, mövcud təhsil sisteminin strukturu və istifadə olunan metodlarda axtarır. Belə bir təhsil sistemi müəyyən dəyişikliklər tələb edir. Burada hər bir uşağın ehtiyacları nəzərə alınmaqla təlim planları hazırlanır, metodikanın psixoloji problemlərlə bağlı tərəfləri düzgün tənzimlənilir (Abdullajonova, 2022, s. 248).

İnküziv təhsil yanaşmasının mərkəzində insan hüquqları, sosial ədalət və bərabərlik dayanır. Bu yanaşma yalnız fiziki olaraq bütün uşaqların eyni sinifdə təhsil almalarını deyil, həm də onların tədris prosesinə tam və mənalı şəkildə cəlb olunmalarını təmin etməyi hədəfləyir. Belə bir təhsil mühiti hər bir uşağın potensialını reallaşdırmasına şərait yaratmaqla yanaşı, onları fərdiyyətlərinə uyğun şəkildə dəstəkləməlidir. İnküziv təhsilin həyata keçirilməsi təhsil proqramlarında və metodlarında əsaslı dəyişikliklər tələb edir. Aşağıda inküziv təhsilin əsas prinsipləri təqdim olunur:

1. Bərabərlik və ədalət prinsipi - bərabərlik və ədalət inküziv təhsilin aparıcı prinsiplərindən biri olub, bütün uşaqların, xüsusilə də kənarlaşdırılma riski olanların təhsil hüquqlarının eyni səviyyədə təmin edilməsini şərtləndirir. Bu prinsipə əsasən, şagirdlərin cinsiyyəti, sosial mənsəyi, fiziki və əqli imkanları onların təhsil imkanlarından yararlanmasına əngəl yaratmamalıdır (Slee, 2001, s. 174). Eyni zamanda bu prinsip sadəcə formal bərabərlik anlayışı ilə məhdudlaşmır, burada fərqli ehtiyaclara malik uşaqlara fərqli dəstəyin verilməsi - yəni “ədalətli bərabərlik” (equity) konsepsiyası əsas götürülür. Bu yanaşma uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış təhsil strategiyalarının tətbiqini və təhsil mühitinin adaptasiyasını tələb edir.

2. Fərdi yanaşma prinsipi - inküziv təhsildə fərdi yanaşma prinsipi, hər bir şagirdin fərdi öyrənmə üslubunu, bacarıqlarını, maraqlarını və ehtiyaclarını nəzərə alaraq tədrisin təşkilini nəzərdə tutur. Bu prinsipin tətbiqi, müəllimlərin təhsil proqramlarını və tədris metodlarını differensiasiya etməsini və qiymətləndirmə meyarlarını uşağın öyrənmə tərzinə uyğunlaşdırmasını tələb edir (Tomlinson, 2001, s. 1). Fərdi yanaşmanın məqsədi yalnız xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlara deyil, ümumilikdə sinifdəki hər bir uşağa yönəldilən çevik və

adaptiv təlim mühiti formalaşdırmaqdır. Bu, təhsildə iştirakçılığın artırılması və öyrənmənin fərdiləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

3. Sosial integrasiya prinsipi - sosial integrasiya prinsipi inklüziv təhsilin sosial aspektini əhatə edir və uşaqların cəmiyyətin sosial həyatına tam şəkildə integrasiyasını nəzərdə tutur. Təhsil mühitində müxtəlif sosial və mədəni mənşəyə malik uşaqların birgə fəaliyyət göstərməsi, qarşılıqlı anlaşıma, əməkdaşlıq və empatiya kimi dəyərlərin inkişafına təsir göstərir (Booth & Ainscow, 2002, s. 9). Bu prinsipin tətbiqi ilə uşaqlar bir-birinin fərqliliyini qəbul etməyi və tolerantlığı öyrənirlər. Sosial integrasiya həm də diskriminasiyanın və sosial ayrı-seçkiliyin qarşısını almağa xidmət edir, bu da inklüziv cəmiyyətin formalaşmasında mühüm mərhələdir.

4. Əlçatanlıq prinsipi - əlçatanlıq prinsipi inklüziv təhsilin həm fiziki, həm də akademik mühitin hər bir şagird üçün açıq və istifadəyə yararlı olmasını nəzərdə tutur. Bu prinsipə əsasən, təhsil müəssisələrində fiziki maneələri aradan qaldırılmalı, tədris materialları müxtəlif formada təqdim olunmalı və şagirdlərin bütün təlim fəaliyyətlərinə tam şəkildə cəlb olunması üçün şərait yaradılmalıdır (UNESCO, 2009, s. 13). Əlçatanlıq yalnız məktəbin fiziki şəraiti ilə deyil, həm də şagirdlərin dərş proqramının məzmununu mənimsəyə bilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə tədris resurslarının və texnologiyaların uyğunlaşdırılması, alternativ kommunikasiyaların tətbiqi və fərqli təlim alətlərinin istifadəsi vacibdir.

5. Tədris və təlim üsullarının uyğunlaşdırılması prinsipi - bu prinsip inklüziv tədris mühitinin təşkilində tədris metodlarının, strategiyalarının və qiymətləndirmə sistemlərinin şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Uyğunlaşdırılmış tədris metodları müxtəlif bacarıq səviyyələrinə malik uşaqların fəal şəkildə öyrənmə prosesinə cəlb olunmasını təmin edir. Bununla yanaşı, müəllimlər çevik tədris yanaşmalarına malik olmalı, öyrənməni şagirdlərin maraq və motivasiyasına uyğun şəkildə stimullaşdırmalıdırlar (Tomlinson, 2001, s. 16). Bu prinsip, universal dizayn (Universal Design for Learning - UDL) yanaşmasının tətbiqini də təşviq edir ki, bu da tədrisin hər bir şagird üçün səmərəli və mənalı olmasına xidmət edir.

6. Uşaqmərkəzlilik prinsipi - uşaqmərkəzlilik inklüziv təhsilin əsas fəlsəfi dayaq nöqtələrindən biridir və bu prinsipə görə, təlim-tərbiyə prosesi şagirdlərin maraq, ehtiyac və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə təşkil olunmalıdır. Uşaqmərkəzli yanaşma yalnız bilik ötürməni deyil, uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, özünü ifadə etməsinə və qərarvermə proseslərinə cəlb edilməsinə yönəlmişdir. **UNICEF (2022)** tərəfindən vurğulanan bu yanaşma, təhsilin uşağın rifahı, hüquqları və fəal iştirakı əsasında təşkil olunmasını tələb edir. Bu prinsip həmçinin **konstruktivist** və **humanist pedaqoji yanaşmalarla** da üst-üstə düşür.

İnklüziv təhsilin prinsipləri yalnız fərqli ehtiyaclara malik uşaqların təhsil hüququnun təmin olunmasına deyil, eyni zamanda bütövlükdə təhsil sisteminin humanist və dinamik əsaslarla yenidən qurulmasına yönəlmişdir. Bu prinsiplərin tətbiqi məktəblərin daha fəal, ədalətli və şagird yönümlü tədris mühiti formalaşdırmasına şərait yaradır. Bu əsasların praktik tətbiqi inklüziv cəmiyyət quruculuğunun bünövrəsini təşkil edir.

İnklüziv təhsilin sosial və psixoloji əhəmiyyəti - inklüziv yanaşmanın əsas məqsədlərindən biri uşaqların sosial mühitdə özlərini dəyərli hiss etmələrini və sosial münasibətlərdə aktiv iştirak etmələrini təmin etməkdir. Booth və Ainscow (2011, s. 23) qeyd edirlər ki, inklüziv təhsil yalnız fiziki iştirak deyil, həm də şagirdlərin məktəb mühitinə tam qəbul olunması, qarşılıqlı hörmət və empatiya ilə müşayiət olunmalıdır. Bu cür mühitdə uşaqlar öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilir, başqalarının duyğularını anlayır və qarşılıqlı əməkdaşlıq bacarıqları inkişaf edir.

Əldə edilən tədqiqat nəticələri göstərir ki, inklüziv təhsil mühitində təhsil alan uşaqlar daha güclü empatiya bacarıqlarına sahib olur, fərqli insanlara qarşı dözümlülük və anlayış göstərirlər. Florian və Black-Hawkins (2011, s. 818) qeyd edir ki, inklüziv siniflərdə sosial qarşılıqlı təsir daha çox olur və bu qarşılıqlı münasibətlər uşaqların sosial kompetensiyalarını formalaşdırır. Bu cür mühitlərdə böyüyən uşaqlar həm məktəb daxilində, həm də kənar sosial mühitlərdə daha effektiv sosiallaşma bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Bundan əlavə, inklüziv təhsil psixoloji baxımdan da mühüm üstünlüklərə malikdir. Əsasən özlərini fərqli və cəmiyyətə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkən uşaqlar üçün inklüziv mühit onların özünə inamını artırır və öz dəyərlərini dərk etmələrinə geniş imkanlar yaradır (Avramidis & Norwich, 2002, s. 143). Bu, xüsusilə, xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlar üçün əhəmiyyətlidir. Onların digər uşaqlarla eyni mühitdə təhsil almaları, mənsubiyyət hissini gücləndirir və özlərini cəmiyyətin aktiv üzvü kimi hiss etmələrinə gətirib çıxarır (Slee, 2011, s. 17). Müxtəlif sosial təbəqələrdən olan və müxtəlif psixoloji çətinliklərlə üzləşən uşaqların birgə təhsil almaları nəticəsində siniflərdə qarşılıqlı anlaşma mühiti yaranır. Bu isə şagirdlərin təkcə akademik deyil, emosional və fərdi inkişafı baxımından da müsbət nəticələrə səbəb olur. Psixoloq Vygotsky-nin “sosial öyrənmə nəzəriyyəsi”nə görə, uşaqlar sosial qarşılıqlı təsir nəticəsində daha effektiv öyrənirlər və inkişaf edirlər (Vygotsky, 1978, s. 57). İnklüziv təhsil bu yanaşmanı dəstəkləyərək öyrənmənin sosial təməlini gücləndirir.

İnklüziv təhsil mühitində təhsil alan uşaqlar başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, empati qurmağı və sosial məsuliyyət daşımağı öyrənirlər. Bu isə onların gələcəkdə daha tolerant və ədalətli vətəndaşlar kimi formalaşmalarına təkan verir (Loreman, Deppeler & Harvey, 2010, s.

14). İnküziv mühitdə həmçinin müəllimlərin rolu da önəmlidir. Onlar şagirdlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə, sosial öyrənmənin təşviqinə və sinifdə emosional təhlükəsizlik mühitinin yaradılmasına kömək edirlər. Bu işə uşaqların psixoloji rifahının qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır (Mitchell, 2014, s. 147).

İnküziv təhsilin gələcək perspektivləri - dünyada təhsil sistemlərinin dəyişən sosial, mədəni və iqtisadi tələblərinə uyğunlaşma zərurəti ilə sıx əlaqəlidir və bu tələblər inküziv yanaşmaların davamlı inkişafını şərtləndirir. Lakin inküziv təhsilin həyata keçirilməsi, sadəcə qanunvericilik dəyişiklikləri ilə yekunlaşmır. Bu sahənin inkişafı üçün bir çox mühüm amillərin mövcudluğu nəzərə alınmalıdır.

- **İnküziv təhsilin qanunvericilik və siyasət aspektləri** - inküziv təhsilin inkişafı üçün güclü və dayanıqlı hüquqi çərçivənin yaradılması və tətbiqi çox vacibdir. BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası (1989, s. 1-34) və BMT-nin Əlilliyi Olan Şəxslərin Hüquqları üzrə Konvensiyası (2006, s. 17) inküziv təhsilin beynəlxalq əsaslarını təşkil edir. Bu sənədlər hər bir uşağın, o cümlədən xüsusi təhsil ehtiyacı olanların, keyfiyyətli və bərabər təhsil hüququnu tanıyır (United Nations, 2006). Lakin bir çox ölkələrdə mövcud qanunlar praktikada tam tətbiq olunmur və tətbiq mexanizmləri zəif qalır (Ainscow, Slee & Best, 2019, s. 671-676). Gələcəkdə, inküziv təhsil siyasətlərinin daha çox ölkədə bərpa edilməsi və inkişaf etdirilməsi gözlənilir.
- **Müəllimlərin təlimi və ixtisaslaşması** - inküziv təhsilin uğurla tətbiq edilməsi üçün müəllimlərin xüsusi təlimdən keçirilməsi və ixtisaslaşdırılması çox önəmlidir. Müəllimlər, yalnız öz sahələrində bilikli olmaqla kifayətlənməməli, həmçinin müxtəlif təhsil ehtiyaclarına malik şagirdlərə dəstək verə biləcək bacarıqlara sahib olmalıdırlar. Müasir inküziv pedaqogika müəllimlərin müxtəlif öyrənmə tərzinə və ehtiyaclarına malik şagirdlərə uyğun strategiyalar seçməsinə tələb edir (Sharma, Loreman & Forlin, 2012, s. 12-21). Gələcəkdə, müəllimlər üçün xüsusi təlim proqramlarının genişlənməsi və bu sahədə akademik təhsil sistemində dəyişikliklər edilməsi gözlənilir.
- **Texnoloji innovasiyalar və resursların artırılması** - inküziv təhsilin inkişafında texnoloji yeniliklər də əhəmiyyətli rol oynayır. İnternet və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) uşaqların təhsil ehtiyaclarını daha effektiv şəkildə qarşılamaq üçün geniş imkanlar yaradır. İnküziv təhsil sahəsindəki texnoloji inkişaf, xüsusilə xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlər üçün tədrisin fərdiləşdirilməsi və daha interaktivləşməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. UNESCO-nun 2023-cü il hesabatına əsasən, texnoloji həllərin inküziv təhsil mühitində istifadəsi öyrənmə nəticələrini əhəmiyyətli

dərəcədə yaxşılaşdırır (UNESCO, 2023, s. 45-47). Gələcəkdə, şagirdlərin daha fərdiləşdirilmiş təhsil alması məqsədilə, texnoloji resursların daha geniş tətbiqi gözlənilir. Bu, şagirdlərin müxtəlif təhsil ehtiyaclarını qarşılamaq üçün xüsusi proqramlar, tətbiqlər və alətlər vasitəsilə reallaşacaq.

- **Sosial və psixoloji dəstəyin artırılması** - inklüziv təhsilin əsas məqsədi, yalnız tədris prosesinin tənzimlənməsi deyil, həm də şagirdlərin psixoloji və sosial inkişafının dəstəklənməsidir. Psixoloji xidmətlər, sosial işçi dəstəyi və fərdi müşahidə proqramları bu prosesin əsas komponentlərindəndir (Mitchell, 2014, s. 286-293). Gələcəkdə, inklüziv təhsil mühitində psixoloji və sosial dəstəyin daha da gücləndirilməsi gözlənilir. Bu, xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərin məktəb həyatına daha asan inteqrasiyasını təmin edəcəkdir. Psixoloqlar, sosial işçilər və digər mütəxəssislər, inklüziv təhsil mühitində daha fəal şəkildə iştirak edərək şagirdlərin emosional və sosial rifahını dəstəkləyəcək, onların məktəb mühitində özlərini daha rahat hiss etmələrini təmin edəcəklər.
- **Cəmiyyətin inklüziv təhsilə yönəlik yanaşmalarının dəyişməsi** - inklüziv təhsilin gələcəyində cəmiyyətin bu təhsil modelinə olan münasibətinin dəyişməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai maarifləndirmə kampaniyaları və valideynlərin inklüzivliklə bağlı maariflənməsi, ayrı-seçkiliklə mübarizədə və stereotiplərin aradan qaldırılmasında çox mühüm rol oynayır (Booth & Ainscow, 2016, s. 47-52). Gələcəkdə inklüziv təhsilin həyata keçirilməsi ilə bağlı ictimai məlumatlılığının artırılması və cəmiyyətdə inklüziv təhsilin dəyərləndirilməsi gözlənilir. Bu da şagirdlərin təhsil hüquqlarını təmin etmək üçün daha geniş sosial dəstəyin yaradılmasına imkan yaradacaqdır.
- **İnklüziv təhsilin dəyərlərinin tədrisi** - inklüziv təhsil yalnız təhsil mühitində deyil, həm də cəmiyyətin digər sahələrində dəyərlərin tədrisinə də töhfə verir. Inklüziv təhsil modeli, müxtəliflik və bərabərlik anlayışlarını cəmiyyətin bütün sahələrinə daxil edir. Gələcəkdə inklüziv təhsilin daha geniş tətbiqi ilə bağlı təlim və maarifləndirmə proqramları hazırlanacaq, bu da cəmiyyət üzvlərinin inklüziv təhsil anlayışını qəbul etmələrinə şərait yaradacaqdır.
- **İnklüziv təhsilin qlobal və regional perspektivləri** - qlobal səviyyədə inklüziv təhsilin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar, xüsusən BMT, UNESCO və digər təşkilatlar tərəfindən mühüm təşəbbüslər irəli sürülməkdədir. 2030-cu ilədək BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən biri olan SDG-4 hər kəs üçün inklüziv və ədalətli təhsilin təmin olunmasını hədəfləyir (UN, 2015, s. 10-14). Gələcəkdə, müxtəlif ölkələr və regionlar arasında inklüziv təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq daha da möhkəmlənəcək və bu təcrübələrin paylaşılması nəticəsində ümumi inkişaf sürətlənəcəkdir.

İnklüziv təhsilin gələcək perspektivləri, təhsil sahəsindəki ən mühüm yenilikləri və dəyişiklikləri özündə cəmləşdirir. Təhsil siyasətləri və tədris metodları, şagirdlərə bərabər təhsil imkanları yaratmaq üçün daha müasir və inklüziv yanaşmalarla zənginləşəcəkdir. Müəllimlərin çevik yanaşmalar tətbiq etmələri, texnoloji yeniliklərin istifadəsi və sosial dəstəyin artırılması ilə inklüziv təhsilin gələcəkdə uğurla həyata keçirilməsi mümkündür. Bu, yalnız xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərin təhsil uğurlarını artırmayacaq, həm də cəmiyyətin inklüzivlik və bərabərlik dəyərlərini gücləndirəcəkdir.

İnklüziv təhsilin tarixi inkişafı: inklüziv təhsil anlayışı müasir dövrdə global təhsil sistemlərinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşmanın formalaşması və inkişafı isə uzunmüddətli tarixi prosesin nəticəsidir. İnklüziv təhsilin müasir anlayışı təkcə pedaqoji və metodoloji yeniliklərlə deyil, eyni zamanda insan hüquqlarının tarixi inkişafı, sosial münasibətlərin dəyişməsi və cəmiyyətin fərqli fərdlərə münasibətindəki dərin dəyişikliklərlə formalaşmış mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. İnklüzivlik ideyasının təşəkkül tapması bir neçə tarixi mərhələ ilə səciyyələnir. Bu mərhələlər hər biri öz dövrünə uyğun cəmiyyətin əlilliyi olan şəxslərə, xüsusilə də uşaqlara qarşı olan münasibəti və təhsil imkanlarını əks etdirir:

I mərhələ: eramızdan əvvəl XI-VIII əsrlərdən - eramızın XII əsrə qədər olan dövr, xüsusilə fərqli fiziki və zehni imkanlara malik şəxslərə qarşı ciddi ayrı-seçkilik və sosial izolyasiya ilə xarakterizə olunur. Bu dövrün xüsusiyyətləri, insanların fərqli fiziki və ruhi xüsusiyyətlərə malik olmaları səbəbilə cəmiyyət tərəfindən sıxışdırılmalarına və qeyri-bərabər müalicəyə məruz qalmalarına səbəb olmuşdur. Onlar, cəmiyyətin inkişafını və rifahını pozan, həm fiziki, həm də zehni sağlamlıq baxımından zəif və təhlükəli varlıqlar olaraq qəbul olunurdu (Winzer, 1993, s. 6-37).

Qədim Yaxın Şərqdə, xüsusilə Misir və Babil sivilizasiyalarında, əlillik mistik və ilahi bir cəza kimi təqdim edilirdi. Bu baxış açısı, əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətdəki yerinin qorunub saxlanması və onlara qarşı mövcud olan təcrid siyasətinin əsasını təşkil edirdi. Hətta qədim Yunanıstanda, Aristotel kimi düşünürlər dövlətin əsasında yalnız sağlam və güclü fərdlərin olması lazım olduğunu irəli sürürdülər. Bu cür yanaşma, fiziki və zehni çatışmazlığı olan insanların yalnız cəmiyyətin “ləyaqətli” hissələrini təşkil edə biləcəyini müdafiə edirdi. Roma hüququnda da fiziki və əqli məhdudiyyətləri olan insanlar, hüquqlarından məhrum edilirdilər. Belə şəxslərin təhsil alması və əmək fəaliyyətində iştirak etməsi qeyri-mümkün sayılırdı (Retief & Cilliers, 2010, s. 130-140). Qədim Hindistan və Çin kimi digər sivilizasiyalarda da əlillik, dini təlimlərlə əlaqələndirilir, bu da əlilliyi olan şəxslərə qarşı sosial damğanın güclənməsinə

səbəb olurdu. Hindistanda, karma və yenidən doğuş inancı, əlilliyi olan insanları “cəzalandırılmış” fərdlər olaraq təqdim edirdi, bu isə onların sosial izolyasiya edilməsinə və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməməsinə gətirib çıxarırdı (Miles, 2000, s. 603-618). Bu dövrün ümumi mənzərəsi, fiziki və zehni sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin cəmiyyət tərəfindən rədd edilməsini, onlardan uzaq durulmasını və sosial olaraq kənarlaşdırılmalarını göstərir. Eramızdan əvvəlki dövrlər və erkən orta əsrlər, inklüziv təhsil baxımından “inkar və izolyasiya mərhələsi” olaraq qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə təhsil, əlilliyi olan şəxslər üçün mövcud deyildi və cəmiyyət bu şəxslərin təhsilə, iş imkanlarına və sosial fəaliyyətlərə qoşulmalarını rədd edirdi. Bu vəziyyətin nəticəsi olaraq, əlilliyi olan insanlar yalnız təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşamış, onlara qarşı cəmiyyətin qəbul etdiyi ənənəvi sosial strukturlar və hüquqi təsisatlara daxil olmaqda ciddi çətinliklər yaranmışdır. Bu dövr, inklüziv təhsilin inkişafı üçün erkən mərhələnin olmaması ilə təhsil hüquqlarının daha sonra əldə edilməsi məqsədilə atılacaq addımların əsaslarını da qoymuşdur.

II mərhələ: XII əsrdən - XVIII əsrin sonuna qədər olan dövr, xüsusən fərqli ehtiyaclara malik şəxslərə qarşı daha humanist yanaşmaların inkişafı ilə diqqət çəkir. Bu dövr, insanlıq tarixində xüsusilə dini və sosial dəyişikliklərin genişlənməsiylə xarakterizə olunur. Xristianlıq təlimi, insanlara yardım etməyi dini və mənəvi borc kimi qəbul etdiyi üçün zəif və xəstə şəxslərə qayğı, həm kilsə, həm də cəmiyyət tərəfindən gücləndirildi. Xristian inancının təsiri ilə, kilsələr və monastırlar yalnız dini fəaliyyətlərlə deyil, həm də yardım və müalicə mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmiş, bu qurumlar Avropada ilk xeyriyyə təşkilatlarını və xəstəxanaları yaratmışdır. Bu mühitdə ehtiyacı olanlara sığınacaq və təhsil imkanı təqdim edilməsi, inklüziv təhsilin inkişafında mühüm bir addım olmuşdur (Miller & Gwynne, 1972, s. 58-59).

Bu dövr, həmçinin Maarifçilik hərəkatının yüksəlişi ilə özünü göstərdi. Maarifçilik fəlsəfəsi, insanın təbiətini və təhsil hüquqlarını yenidən müzakirə etməyə başladı. Jan-Jak Russo, insanın doğuşdan təmiz olduğunu və cəmiyyətin onun təlimini düzgün şəkildə həyata keçirərək inkişafını təmin etməli olduğunu müdafiə etmişdir (Rousseau, 1762, s. 12). Bu fikir, təhsilin əhəmiyyətini və inkişafın təbii bir proses olduğunu vurğuladı, həmçinin insan hüquqlarının önəmini artırdı. XVIII əsrin sonlarına doğru, xüsusi təhsil sahəsində irəliləyişlər meydana gəldi. 1784-cü ildə Valentin Hauy, Parisdə görmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün ilk ixtisaslaşdırılmış məktəbi təsis edərək xüsusi təhsilin başlanğıcını qoymuşdur (Weygand, 2009, s. 11). Bu məktəb, təhsil sahəsindəki ən böyük inqilablardan biri olub, əlilliyi olan uşaqlara təhsil vermək üçün xüsusi metodların və yanaşmaların inkişafına yol açmışdır. Bundan əlavə, XVIII əsrin Fransasında Jan-Marka İtard və Eduard Seguin əqli geriliyi olan uşaqlarla əlaqədar

bir sıra elmi təlim və sosiallaşma üsulları üzərində çalışmalar aparmışdır. Itard, xüsusilə “vəhşi uşaq” Viktorun sosial adaptasiya prosesini tədqiq edərək xüsusi təhsilin elmi əsaslarını formalaşdırmışdır (Itard, 1801, s. 95). Bu dövrün ən önəmli töhfələrindən biri, uşaqların təhsildə fərqli yanaşmalara ehtiyacı olduğunu qəbul edən və bu ehtiyaclara xüsusi metodlarla cavab verən təhsil sistemlərinin yaranması idi. II mərhələ, inklüziv təhsilin inkişafında əsas təşkil edən bir dövr olaraq qiymətləndirilə bilər. Cəmiyyətin fərqliliyə qarşı daha tolerant yanaşmaları ortaya çıxmış, dinin təsiri ilə fərqli ehtiyaca malik fərdlərə münasibət dəyişmişdir. Bu mərhələ, fərqliliyə qarşı dözümlü yanaşmalar və humanist dəyərlər inkişaf etmiş, təhsil sahəsindəki yeniliklər insan hüquqları, bərabərlik və sosial ədalət anlayışlarını təhsilin əsas prinsipləri kimi qəbul etmişdir.

III mərhələ: XVIII əsrin sonundan - XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövr, xüsusi təhsil sahəsində çox mühüm inkişaf mərhələsi olmuşdur. Bu dövrdə xüsusi təhsil dövlət səviyyəsində təşkil olunmağa başlamış və ixtisaslaşdırılmış məktəblərin yaranması sürətlənmişdir. Inklüzivlik anlayışı hələ tam şəkildə formalaşmasa da, əlilliyi olan uşaqların təhsil hüquqları daha çox diqqətə alınmışdır. Xüsusi təhsilin daha sistemli və rəsmi hala gəlməsi, bu dövrün ən əhəmiyyətli cəhətlərindən biridir

Fransa, bu dövrdə xüsusi təhsil sahəsində ən irəlidə olan ölkələrdən biri idi. 1805-ci ildə Fransa hökuməti tərəfindən “Institut National des Jeunes Aveugles” adlı məktəb yaradıldı (Weygand, 2009, s. 22-23). Bu məktəb görmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün təhsil verirdi və onun yaradılması, xüsusi təhsilin rəsmi və dövlət tərəfindən dəstəklənən bir sahə olaraq inkişafına yol açdı. Eyni zamanda, Almaniyada da 1810-cu ildə görmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün məktəb açılmış və daha sonra kar uşaqlar üçün məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Rusiyada da 1807-ci ildə Moskvada eşitmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün xüsusi məktəb yaradıldı. 1864-cü ildə isə Rusiyada “Xalq Məktəbləri haqqında Əsasnamə” qəbul edilərək fiziki məhdudiyyətli uşaqların təhsili məsələsi daha da möhkəmləndi (Российское законодательство, 1990, s. 134-136). Böyük Britaniyada da bu dövrün əhəmiyyətli bir addımı 1870-ci ildə qəbul edilmiş qanunla atıldı. Bu qanun, ibtidai təhsili bütün uşaqlar üçün məcburi etdi və əlilliyi olan uşaqların da məktəbə qəbul olunmasını rəsmi şəkildə təsdiqlədi. Bu qanun, inklüziv təhsil anlayışının erkən dövrlərini formalaşdırmışdır. Bu dövrün digər bir əhəmiyyətli addımı isə Maarifçilik fəlsəfəsi ilə əlaqəli təhsil yanaşmalarının inkişafıdır. Alman pedaqoqu Fridrix Fröbel, fərdiləşdirilmiş təhsilin və hər kəs üçün əlçatan olmasının vacibliyini ön plana çıxarmışdır. Onun təhsil nəzəriyyəsi, uşaqların fərqli inkişaf ehtiyaclarına uyğun təlim metodlarının tətbiqinin əhəmiyyətini vurğulamışdır (Fröbel, 1887, s. 38). Fröbelin fikirləri, inklüziv təhsilin

elmi əsaslarını gücləndirən və təhsilin hər kəsə açıq olması prinsipini təşviq edən bir yanaşma oldu. Bu dövr həm də xüsusi məktəblərin və dövlətin maliyyələşdirdiyi proqramların əlilliyi olan uşaqların cəmiyyətə integrasiyası üçün əsaslı zəmin yaratdığı bir mərhələdir. Xüsusi təhsil müəssisələrinin təsis edilməsi və dövlətin bu sahəyə dəstək verməsi, inklüziv təhsilin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. III mərhələ, inklüziv təhsilin inkişafında mühüm mərhələ olmaqla yanaşı, gələcək inklüziv modellərin də əsasını qoymuşdur. Bu dövrdə atılan addımlar, inklüziv təhsilin rəsmi olaraq tanınması və inkişaf etməsi yolunda böyük bir dönüşüm nöqtəsi yaratmışdır.

IV mərhələ: XX əsrin əvvəllərindən - 1985-ci ilə qədər olan dövr inklüziv təhsilin inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələni təşkil edir. Bu dövrün əsas özəlliklərindən biri, inklüziv təhsilin integrativ modelinin yaranması və əlilliyi olan uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə daxil edilməsidir. Əlilliyi və xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlar artıq yalnız xüsusi təhsil məktəbləri ilə məhdudlaşmır, onlar ümumtəhsil məktəblərində təşkil olunan fərqli siniflərdə təhsil alırdılar. Bu dövrdə, əlilliyi olan uşaqların ümumi məktəblərdə təhsil alması, onların sosial adaptasiyasını təmin etmək və cəmiyyətə integrasiyasını asanlaşdırmaq məqsədini daşıyırdı. Hətta təlim prosesi tam inklüziv olmasa da, məqsəd həmin uşaqların cəmiyyətə uyğun şəkildə böyüməsi və sosial həyatda fəal iştirak etməsi idi.

Bu mərhələdə, inklüziv təhsil yanaşmalarının tətbiqi ilə paralel olaraq, cəmiyyətdə sosial ədalət, bərabərlik və insan hüquqları anlayışları daha çox diqqət çəkdi və aktuallaşdı. Inklüziv təhsilin əhəmiyyəti, əlilliyi olan uşaqların cəmiyyətlə eyni təhsil mühitində böyümələrinin vacibliyi vurğulandı. Bu dövrün inkişafında, M. Montessori (1964, s. 107) kimi tanınmış pedaqoqların yanaşmaları böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Montessori, fərqli inkişaf ehtiyaclarına malik uşaqlar üçün uyğunlaşdırılmış təlim mühitlərinin yaradılmasını təşviq etmiş və hər bir uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğun təhsil almasını və inkişaf etməsini təmin etməyə çalışmışdır. O, təhsilin uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təşkili və uyğunlaşdırılmasını əhəmiyyətli bir prinsip kimi qəbul etmişdir. Inklüziv təhsilin bu dövrdəki inkişafı, yalnız pedaqoji yanaşmalarla məhdudlaşmamış, həm də cəmiyyətin sosial şüurunun dəyişməsində mühüm rol oynamışdır. Inklüziv təhsil, yalnız əlilliyi olan uşaqların deyil, ümumilikdə bütün uşaqların bərabər təhsil imkanlarına sahib olmalarını təmin etməyə çalışmışdır. Bu, həm də sosial ədalətin və bərabərliyin təmin edilməsinə doğru atılan mühüm bir addım idi. Son olaraq, bu dövrün təhsil sahəsindəki əsas nailiyyətlərindən biri də inklüziv təhsilin təməl prinsiplərinin formalaşması və əlilliyi olan uşaqların ümumtəhsil məktəblərində təhsil almalarının təmin

edilməsi idi. Bu mərhələ, inklüziv təhsilin gələcəkdə daha da inkişaf edəcək və genişlənəcək əsaslarını yaratdı.

Əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər:

1. 1948-ci il BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ümumi Bəyannaməsi - təhsilin insan hüquqları və azadlıqlara hörmət ruhunda təşkil olunmasını vurğulayır (United Nations, 1948, s. 8).
2. 1960-cı il UNESCO-nun Təhsildə Ayrı-seçkiliyə Qarşı Mübarizə Konvensiyası - ayrı-seçkiliyi qadağan edərək, bütün uşaqların bərabər təhsil imkanlarına çıxışını təmin edir (UNESCO, 1960, s. 3).
3. 1975-ci il ABŞ-da "Education for All Handicapped Children Act" - əlilliyi olan uşaqların pulsuz və uyğunlaşdırılmış təhsil almaq hüququnu tanıyır, həmçinin fərdi təhsil planlarının hazırlanmasını tələb edir (Yell, 2012, s. 23).

IV mərhələ inklüziv təhsilin inkişaf trayektoriyasındakı həlledici mərhələ olub, seqreqativ təhsildən integrativ təhsilə keçidi, hüquqi əsasların formalaşmasını və sosial ədalət prinsipinin güclənməsini təmin etmişdir.

V mərhələ: 1985-ci ildən – hal-hazırkı vaxta qədər olan dövrü əhatə edir. 1980-ci illərin ortalarından etibarən təhsil siyasətində yeni bir istiqamət – inklüziv təhsil modeli qlobal miqyasda əsaslı şəkildə formalaşmağa başlamışdır. Bu dövr inklüziv təhsilin konsepsiyasının beynəlxalq miqyasda genişlənməsi və hüquqi əsaslandırılması ilə xarakterizə olunur. 1980-ci illərin ortalarından başlayaraq, inklüziv təhsil sadəcə fiziki və əqli məhdudiyyətləri olan uşaqlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial, iqtisadi, mədəni və dil baryerləri səbəbilə təhsildən kənarda qalan bütün uşaqları əhatə edən daha geniş yanaşma halını almışdır (Booth & Ainscow, 2011, s. 45-47).

Bu mərhələdə inklüziv təhsil yalnız pedaqoji deyil, eyni zamanda hüquqi və sosial bir məsələ kimi təqdim olunur. Qlobal səviyyədə qəbul edilmiş əsas beynəlxalq sənədlər bu yanaşmanın formalaşmasında mühüm rol oynayıb. 1994-cü il Salamanca Bəyannaməsi inklüziv təhsil anlayışını hüquqi bir tələbat kimi təqdim etmiş, ümumi məktəblərin bütün uşaqların ehtiyaclarına cavab verə biləcək çevik şəkildə təşkil olunmasını qeyd etmişdir (UNESCO, 1994, s. 12-14). 2006-cı il BMT-nin "Əlilliyi Olan Şəxslərin Hüquqları haqqında Konvensiyası" isə inklüziv təhsili hüquqi öhdəlik olaraq bəyan etmiş, əlilliyi olan şəxslərin ümumi təhsil sistemində ayrışdırıcılıq olmadan təhsil almasını təmin etməyi tələb etmişdir (UN, 2006, s. 20-

22). 2009-cu ildə UNESCO-nun hazırladığı “Policy Guidelines on Inclusion in Education” sənədi inklüziv təhsilin tətbiqi üçün əməli bələdçi təqdim etmiş və inklüziv təhsil sistemlərinin hər bir öyrənənin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq, cəmiyyətin müxtəlifliyinə cavab verdiyini vurğulayır (UNESCO, 2009, s. 8-10). 2015-ci ildə isə UNESCO və UNICEF tərəfindən qəbul olunan “Education 2030: Incheon Bəyannaməsi” sənədində inklüziv təhsilin sosial dəyişimin mühərriki olduğu qeyd olunmuş, təhsil sistemlərinin hərtərəfli transformasiyasına çağırış edilmişdir (UNESCO, 2015, s. 16-18). Bu mərhələdə inklüziv təhsil yalnız pedaqoji yanaşma deyil, həm də cəmiyyətin bərabərlik, ədalət və insan hüquqları prinsipləri üzərində qurulmuş inkişaf modelinə çevrilmişdir.

Aşağıdakı cədvəldə inklüziv təhsilin beş əsas inkişaf mərhələsi, onların zaman aralığı, əsas xüsusiyyətləri və təhsilə verdiyi töhfələr ümumiləşdirilmişdir (Winzer, Yell, UNESCO, BMT və s.).

Cədvəl 1.1.1. Inklüziv təhsilin tarixi inkişaf mərhələləri

Mərhələ	Zaman Aralığı	Əsas Xüsusiyyətlər	Əsas Töhfələr
I mərhələ	e.ə. XI-VIII əsrlər – XII əsr	Ayrı-seçkilik və sosial izolyasiya, əlilliyin mənfi mistik yozumu, təhsil hüququnun inkarı	Əlilliyi olanların təhsildən və sosial həyatdan tam təcridi
II mərhələ	XII əsr – XVIII əsrin sonları	Humanist yanaşmaların inkişafı, xeyriyyə və kilsə məktəblərinin təsiri, xüsusi təhsilin ilkin nümunələri	Xeyriyyəçilik, kilsə məktəbləri, ilk ixtisaslaşmış təhsil müəssisələrinin yaranması
III mərhələ	XVIII əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri	Dövlət tərəfindən xüsusi təhsil məktəblərinin yaradılması, qanunvericilikdə inklüzivlik əlamətləri	Rəsmi qanunlar, dövlət dəstəyi, fərdiləşdirilmiş pedaqoji modellərin təşviqi
IV mərhələ	XX əsrin əvvəlləri – 1985-ci il	İntegrativ modelin inkişafı, ümumi məktəblərdə fərqli siniflər, pedaqoji və sosial dəyişikliklər	Ümumtəhsil sistemində integrasiya, sosial ədalət və bərabərlik dəyərlərinin təhsilə daxil edilməsi
V mərhələ	1985-ci il – hazırkı dövr	İnklüzivliyin beynəlxalq hüquqla təsdiqi, bütün uşaqlar	Salamanca Bəyannaməsi, BMT və UNESCO sənədləri, inklüzivliyin qlobal

		üçün bərabər imkanlar, inklüzivlik geniş anlayış kimi	konsepsiya kimi formalaşması

İnklüziv təhsil ideyası dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da sosial ədalət, bərabər imkanlar və insan hüquqlarının qorunması prinsipinə əsaslanır. Ölkəmizdə inklüziv təhsilin inkişafı bir neçə mərhələdə baş verib. Sovet dövründə əlilliyi olan uşaqlar əsasən xüsusi internat məktəblərində, cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə təhsil alırdılar ki, bu da onların cəmiyyətə inteqrasiyasını çətinləşdirirdi. 1991-ci ildə müstəqillikdən sonra Azərbaycan BMT və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa başlayaraq inklüziv təhsil sahəsində ilk addımlarını atdı. 2000-ci illərin əvvəllərində UNICEF-lə birgə pilot layihələr həyata keçirildi və bir neçə məktəbdə inklüziv təhsil tətbiq olundu. 2011-ci ildə qəbul edilən “Təhsil Strategiyası” və 2020–2024-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramı inklüziv təhsilin sistemli inkişafını təmin etdi. Hazırda bir çox məktəblərdə fiziki əlçatanlıq, müəllim hazırlığı və valideynlərlə əməkdaşlıq üzərində ciddi işlər görülür. Bu inkişafılar inklüziv cəmiyyətin qurulmasına, insan hüquqlarının qorunmasına və hər bir uşağın bərabər təhsil hüququna xidmət edir.

İnklüziv təhsilin tarixi inkişafı göstərir ki, cəmiyyətlərin sosial-mədəni dəyərləri, insan hüquqları və təhsil siyasətləri zamanla dəyişərək daha da humanist və bərabərlik yönümlü bir istiqamətə yönəlmişdir. Əvvəllər təhsildən kənarlaşdırılan, cəmiyyətdən təcrid olunan fərqli ehtiyaclara malik şəxslər zamanla hüquq subyekti kimi qəbul edilmiş, onların təhsil hüququ beynəlxalq hüquqi sənədlərlə qoruma altına alınmışdır. Bu inkişaf mərhələləri sübut edir ki, inklüziv təhsil yalnız pedaqoji yanaşma deyil, eyni zamanda demokratik və insan mərkəzli cəmiyyət quruculuğunun mühüm elementidir. Bu gün inklüziv təhsil təkcə əlilliyi olan uşaqları deyil, sosial, mədəni, iqtisadi və dil maneələri ilə üzləşən bütün fərdləri əhatə edir. Beləliklə, inklüzivlik anlayışı artıq qlobal təhsil sistemlərinin əsas dəyərlərindən birinə çevrilmişdir. Onun tarixi inkişaf xətti isə bu yanaşmanın təsadüfi deyil, uzunmüddətli hüquqi, sosial və pedaqoji proseslərin məntiqi nəticəsi olduğunu təsdiqləyir.

1.2. Əməkdaşlıq modellərinin nəzəri əsasları və təsnifatı

İnklüziv təhsil konsepsiyası bütün şagirdlərin fərdi bacarıq və ehtiyaclarından asılı olmayaraq, ümumi təhsil mühitində tam və effektiv iştirakını təmin etməyi hədəfləyir. Bu məqsədə çatmaqda əməkdaşlıq modelləri mühüm rol oynayır. Əməkdaşlıq yalnız təhsil prosesində resursların mübadiləsi və qarşılıqlı dəstək deyil, həm də müxtəlif tərəflərin —

müəllimlərin, valideynlərin, dəstək mütəxəssislərinin və icma nümayəndələrinin birgə koordinasiyalı fəaliyyəti ilə inklüziv təhsil mühitinin keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmiş sistemli yanaşmadır (Friend & Cook, 2010, s. 5). Əməkdaşlıq modelləri həm pedaqoji, həm də sosial-psixoloji əsaslara söykənir. Vygotsky-nin sosial inkişaf nəzəriyyəsinə görə, insan inkişafı sosial qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşır; buna görə də birgə fəaliyyət öyrənmə və inkişaf üçün vacib şərtədir (Vygotsky, 1978, s. 79-91). Inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri məhz bu yanaşmaya əsaslanaraq, tədris mühitində bütün şagirdlərin sosial iştirakını və öyrənməsini dəstəkləyir.

Əməkdaşlıq modellərinin nəzəri əsasları: inklüziv təhsilin müasir tədris sistemində səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi, yalnız pedaqoji metod və texnologiyalarla deyil, eyni zamanda sosial tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq modelləri ilə sıx bağlıdır. Əməkdaşlıq modellərinin nəzəri əsaslarının sistemli şəkildə öyrənilməsi, inklüziv yanaşmanın məqsədyönlü şəkildə tətbiqinə zəmin yaradır. Müasir təhsil yanaşmaları göstərir ki, müəllim, valideyn və digər maraqlı tərəflər arasında qurulan effektiv əməkdaşlıq uşağın bilik və bacarıqlarının formalaşmasına, sosiallaşmasına və ümumilikdə inkişafına böyük təsir göstərir. Bu əməkdaşlığın nəzəri əsaslarının müxtəlif elmi paradigmlər kontekstində təhlili əməkdaşlığın mahiyyətini daha dərinlən anlamağa kömək edir. Aşağıda bu nəzəriyyələrin hər birinin əməkdaşlıq modellərinin formalaşmasındakı rolu izah edilir:

1. Bronfenbrennerin ekoloji sistemlər nəzəriyyəsi - Bronfenbrennerin ekoloji sistemlər nəzəriyyəsi, insan inkişafının sosial və fiziki mühitlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində baş verdiyini vurğulayır. Onun nəzəriyyəsinə görə, fərd yalnız birbaşa ailə və məktəb kimi yaxın ətrafdan deyil, həmçinin daha geniş sosial mühitdən təsirlənir. Bu yanaşma inklüziv təhsildə və müəllim-valideyn əməkdaşlığında əhəmiyyətlidir, çünki Bronfenbrennerin ekoloji modelində valideynlərin və məktəbin qarşılıqlı təsiri fərdin inkişafı üçün əsas mühitlər olaraq qiymətləndirilir. Ekoloji yanaşma göstərir ki, fərdin təhsili və inkişafı, məktəb, ailə, cəmiyyət və digər sosial institutlar arasında səmərəli əməkdaşlıq ilə təmin oluna bilər. Bu nəzəriyyə həmçinin, valideynlərin və müəllimlərin təhsil prosesində necə birgə fəaliyyət göstərərək uşağın inkişafına töhfə verə biləcəklərini izah edir.

2. Vıqotskinin sosial-mədəni inkişaf nəzəriyyəsi - Lev Vıqotskinin sosial-mədəni inkişaf nəzəriyyəsi, uşağın sosial mühitlə əlaqə quraraq bilik və bacarıqları necə öyrəndiyini izah edir. Onun əsas ideyası, inkişafın yalnız fərdi təşəbbüslə deyil, sosial qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə baş verdiyi, həmçinin mədəniyyətin və dilin öyrənmə prosesində əhəmiyyətli rolu olduğu fikrinə

əsaslanır. Bu yanaşma inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığına xüsusi diqqət yetirir, çünki əməkdaşlıq uşağın inkişafının təməlini təşkil edən sosial qarşılıqlı əlaqələrin bir hissəsidir. Nəzəriyyə məktəb və ailə arasındakı əlaqələrin uşağın daha dərin və davamlı öyrənmə təcrübələri yaratmasına necə kömək edəcəyini vurğulayır. Əməkdaşlıq yalnız sinif otağında deyil, həm də gündəlik həyatda – uşağın sosial inkişafını dəstəkləyəcək mühitin qurulmasında çox vacibdir.

3. Epşteynin valideyn-məktəb əməkdaşlıq modeli - bu nəzəriyyə valideynlərlə məktəb arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsinə yönəlmiş strukturlu yanaşma təqdim edir. Bu model valideynlərin məktəbin fəaliyyətlərində iştirak etmələrinin yalnız məktəb mühitinə deyil, həm də uşaqların təhsilinə müsbət təsir göstərdiyini göstərir. Epşteyn bu əməkdaşlığın beş əsas istiqamətə əsaslandığını irəli sürür: 1) valideynlərin təhsilə cəlb olunması, 2) valideynlərin məktəblə əlaqələrinin gücləndirilməsi, 3) valideynlərin məktəbin fəaliyyətlərində aktiv iştirakı, 4) təhsil haqqında məlumat mübadiləsi, 5) məktəblə uşaqlar arasında daha sıx əlaqənin qurulması. Epşteynin yanaşması, müəllimlər və valideynlər arasındakı əməkdaşlıq, uşağın həm akademik, həm də sosial inkişafını dəstəkləyən bir struktur təşkil edir. Bu yanaşma, həmçinin müxtəlif valideyn tiplərini nəzərə alaraq, hər bir ailənin ehtiyaclarına uyğun əməkdaşlıq formalarını təklif edir.

4. Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi kontekstində əməkdaşlıq - Albert Bandura sosial öyrənmə nəzəriyyəsinin insanların başqalarını müşahidə edərək necə öyrəndiklərini və öz davranışlarını necə formalaşdırdıqlarını izah etmişdir. Banduranın fikrincə, öyrənmə yalnız fərdi təcrübədə deyil, həmçinin müşahidə olunan davranışların təsirinə əsaslanır. Bu yanaşma əməkdaşlıq modelləri üçün əhəmiyyətlidir, çünki uşaqlar valideyn və müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqələri izləyərək sosial və akademik davranış modelləri mənimsəyirlər. Bandura həmçinin, qarşılıqlı əlaqənin və müşahidə olunan davranışların, öyrənmə prosesində rol oynayan əsas amillər olduğunu qeyd edir. Bu, məktəblər və ailələr arasındakı əməkdaşlığın əhəmiyyətini daha da artırır.

Əməkdaşlıq modellərinin inkişafında təqdim olunan nəzəriyyələr və konsepsiyalar, müəllimlər, valideynlər və uşaqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin effektivliyini artıran vacib nəzəri əsaslar təqdim edir. Bronfenbrennerin ekoloji sistemlər nəzəriyyəsi, Vıqotskinin sosial-mədəni inkişaf yanaşması, Epşteynin valideyn-məktəb əməkdaşlıq modeli və Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi, hər biri əməkdaşlıq prosesinin müxtəlif aspektlərinə işıq tutur. Bu nəzəriyyələr əməkdaşlığın təhsil və sosial inkişaf prosesindəki mühüm rolunu ortaya qoyur və

praktiki tətbiqlərdə bu nəzəri əsasları istifadə etməklə daha mükəmməl təhsil mühiti yaratmağa imkan verir.

Əməkdaşlıq modellərinin təsnifatı:

İnklüziv təhsilin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün müxtəlif əməkdaşlıq modellərinin düzgün qurulmasına və tətbiqi çox vacibdir. Əməkdaşlıq modelləri əsasən tərəflər arasında qarşılıqlı münasibətlərin səviyyəsinə, iştirak formalarına və fəaliyyət sahələrinə görə təsnif edilir. Bu təsnifat müəllimlər, valideynlər, psixoloqlar, sosial işçilər və digər mütəxəssislərin birgə işinin müxtəlif formalarını sistemləşdirir və inklüziv mühitdə optimal dəstəyin təmin edilməsinə imkan yaradır.

Bu əməkdaşlıq modelləri inklüziv təhsil üzrə beynəlxalq və yerli elmi-pedaqoji ədəbiyyata əsaslanır. Xüsusilə Tərəfdaşlıq (Partnyorluq) modeli Joyce L. Epstein tərəfindən 2001-ci ildə irəli sürülmüş və onun *School, Family, and Community Partnerships* əsərində altı istiqamət üzrə təsnif olunmuşdur. Digər – Əlaqələndirici, İntegrativ, Fəaliyyət-yönümlü və Qərarverməyə əsaslanan modellər isə əsasən Friend və Cook (2007), Ainscow və Booth kimi tədqiqatçıların inklüziv təhsildə pedaqoji əməkdaşlıq yanaşmalarına dair işlərində geniş yer almışdır. Aşağıda bu əməkdaşlıq modellərinin əsas növləri və onların inklüziv təhsildəki tətbiq xüsusiyyətləri təqdim olunur:

- **Əlaqələndirici (koordinativ) əməkdaşlıq modeli** - bu model əsasən diaqnostik, reabilitasiya və fərdi inkişaf planlarının hazırlanması mərhələsində tətbiq olunan məsləhət yönümlü əməkdaşlıq formasını təmsil edir. Bu modeldə əsas rol xüsusi təhsil üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislər (psixoloq, loqoped, korreksiya müəllimi və s.) oynayır. Əlaqələndirici modeldə müəllim və ya xüsusi təhsil üzrə mütəxəssislər valideynlərə və digər pedaqoqlara uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğun yanaşmalar barədə məsləhətlər verir. Bu əməkdaşlıq modeli daha çox məsləhət yönümlü xarakter daşıyır və qərarların əsasən peşəkarlar tərəfindən verildiyi hallarda tətbiq olunur. Bu modelin nəzəri əsasları Bronfenbrennerin ekoloji sistemlər nəzəriyyəsi və konsultativ pedaqoji yanaşmalara söykənir. Valideynlərin əsasən müşahidəçi və ya dəstəkçi rolundadırlar. Bu model xüsusi təhsil ehtiyacı olan şagirdlərin diaqnostika və reabilitasiya planlarında geniş istifadə olunur.

- **Konsultativ əməkdaşlıq modeli** - bu modeldə əsas məqsəd, bir mütəxəssisin - məsələn, xüsusi təhsil müəllimi, psixoloq və ya loqopedin – digər təhsil iştirakçılarına, xüsusilə, sinif müəllimlərinə və valideynlərə məsləhət və peşəkar dəstək göstərməsidir. Konsultasiya

prosesi zamanı mütəxəssis bilik və təcrübəsini paylaşaraq, praktik tövsiyələr verir, lakin qərarların qəbulu və tətbiqi əsasən məsləhət alan tərəfin üzərinə düşür. Konsultativ əməkdaşlıq modeli əsasən Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə və Vıqotskinin mədəni-tarixi inkişaf konsepsiyasına söykənir. Bu modelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, müəllim və valideynləri resurslarla təmin edir, onların biliklərini artırır və inklüziv tədris mühitinin təşkilinə yardımçı olur. Lakin konsultativ əməkdaşlıq birbaşa müdaxilə etmədən, daha çox tövsiyə və yönləndirmə üzərində qurulduğu üçün bərabərhüquqlu tərəfdaşlıqdan fərqli olaraq, prosesdə informasiya əsaslı, tək tərəfli münasibət dominant olur. Konsultativ model xüsusilə fərdi təhsil planlarının hazırlanması, davranış çətinliklərinin idarə olunması və təlimin adaptasiyası zamanı çox effektivdir.

- **Tərəfdaşlıq (partnyorluq) modeli** - bu modeldə valideynlər, müəllimlər və digər təhsil iştirakçıları eyni məqsədlərə yönəlmiş birgə fəaliyyət göstərirlər. Tərəfdaşlıq modeli Epstein (2001, s. 84) tərəfindən təklif olunan altı istiqamət üzrə tərəfdaşlıq yanaşmasına əsaslanır: valideynlik, kommunikasiya, könüllülük, evdə öyrənməyə dəstək, qərarvermədə iştirak və ictimai resurslardan istifadə. Modelin əsas üstünlüyü sosial kapitalın birgə istifadəsinə və öyrənmə prosesində ailənin bilavasitə iştirakına əsaslanmasıdır. Bu əməkdaşlıq forması inklüziv mühitin sosial və emosional təhlükəsizlik çərçivəsində təşkilinə töhfə verir. Tərəfdaşlıq modeli sosial konstruktivist nəzəriyyələrə və Vıqotskinin sosial öyrənmə yanaşmasına əsaslanaraq, şagirdin inkişafı üçün hərtərəfli dəstək sisteminin qurulmasına xidmət göstərir. İştirakçılar arasında güvən, hörmət və qarşılıqlı məsuliyyət prinsipləri üzərində qurulan bu model inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsində çox mühüm rol oynayır.

- **İntegrativ (komanda əsaslı) əməkdaşlıq modeli** - bu model müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin – sinif müəllimi, xüsusi pedaqoq, psixoloq, loqoped, sosial işçi və valideynlərin kollektiv şəkildə çalışmasına əsaslanır. İntegrativ əməkdaşlıq modeli Bronfenbrennerin mikrosistemlərarası qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsi və Vıqotskinin “proksimal inkişaf zonası” anlayışının praktik tətbiqi ilə izah olunur. Bu modelin əsas məqsədi, uşağın ehtiyaclarını bütün aspektlər üzrə qiymətləndirməklə onun fərdi inkişaf planlarının hazırlanması və sistemli şəkildə həyata keçirilməsidir. Komanda şəklində təşkil olunan bu əməkdaşlıq modeli şagirdin fərdi inkişaf planlarının tərtib edilməsi və icrası zamanı tətbiq olunur. Bu modelə əsasən, qərarlar birgə şəkildə qəbul edilir və bütün iştirakçılar öz peşə səriştələrinə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Belə əməkdaşlıq inklüziv təhsildə çoxşaxəli yanaşmanı təmin etməklə, həm akademik, həm də sosial inkişafı eyni zamanda dəstəkləyir.

- **Fəaliyyət-yönümlü (praktik) əməkdaşlıq modeli** - bu model real təhsil prosesində birgə fəaliyyətə əsaslanır. Modelin psixoloji əsasları, uşağın həm məktəb, həm də ailə

mühitində ardıcıl və uyğunlaşdırılmış dəstəklə əhatə olunmasının onun emosional sabitliyi və sosial uyğunlaşması üçün vacib olduğunu irəli sürən müasir inkişaf psixologiyası nəzəriyyələrinə dayanır. Fəaliyyət-yönlü əməkdaşlıq şagirdin məktəbdən evə və əksinə keçidini asanlaşdırır, eyni zamanda öyrənməni həyatın təbii axarına inteqrasiya edir. Dərs prosesində müəllimlə birgə valideynin dəstəyi, təlim-tərbiyə tədbirlərində valideynlərin iştirak etməsi və ya məktəbdənkənar fəaliyyətlərdə birlikdə iştirak bu modelə daxildir. Bu tip əməkdaşlıq təhsilin keyfiyyətini artırır və uşağın məktəbə adaptasiyasını asanlaşdırır. Bu model şagirdin məktəb və ev mühiti arasında körpü rolunu oynayır.

- **Qərarverməyə əsaslanan əməkdaşlıq modeli** - bu model valideynlərin və müəllimlərin uşağın təhsilinə dair strategiya və qərarların birgə qəbul edilməsinə fokuslanır. Model konstruktivist və demokratik təhsil yanaşmalarına əsaslanır. Belə əməkdaşlıq uşaq mərkəzli təhsil fəlsəfəsinə tam uyğundur və şagirdin ehtiyaclarına uyğun təhsil planlarının hazırlanmasını təmin edir. Eyni zamanda bu model inklüziv təhsildə valideynin hüquqlarının tanınması və qərarvermədə iştirakının formallaşdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada valideynlər yalnız məlumat alan və ya izləyici deyil, həm də qərarverici statusundadırlar. Qərarvermə prosesi açıq müzakirə, ortaq planlaşdırma və alternativlərin dəyərləndirilməsi əsasında həyata keçirilir. Bu model inklüziv təhsilin uşaqmərkəzli yanaşmasını əks etdirir.

Aşağıda bu modellər və onların əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir: (Epstein (2001), Turnbull və digərləri (2011), Blue-Banning və digərləri (2004))

Cədvəl 1.2.1. Inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modellərinin təsnifatı və tətbiq xüsusiyyətləri

Model	Əsas xüsusiyyətlər	Tətbiq sahələri
Əlaqələndirici (koordinativ) əməkdaşlıq modeli	Formal və informativ məlumat mübadiləsinə əsaslanır. Valideynlərə təhsillə bağlı sadəcə məlumat ötürülür, lakin qərarvermədə iştirakları məhduddur.	İlkin ünsiyyət qurmaq, məlumatlandırma və valideynlərin 6maarifləndirilməsi.
Konsultativ əməkdaşlıq modeli	Müəllim və mütəxəssislər valideynlərə məsləhət verir. Valideynin rolu müşahidəçi və ya passiv izləyicidir. Daha çox diaqnostik və dəstək planlarında istifadə olunur.	Xüsusi təhsil ehtiyaclarının diaqnostikası, fərdi inkişaf planlarının hazırlanması.

Tərəfdaşlıq (partnyorluq) modeli	Valideyn, müəllim və digər tərəflər bərabərhüquqlu şəkildə iştirak edirlər. Epstein-in modelinə və qarşılıqlı məsuliyyətə əsaslanır.	Gündəlik təhsil həyatında ailə-məktəb koordinasiyasının qurulması, sosial kapitalın artırılması.
İntegrativ (komanda əsaslı) əməkdaşlıq modeli	Çoxprofilli komanda ilə işləyir. Qərarlar kollektiv qəbul olunur. Resursların integrasiyası və sistemli dəstək təmin edilir.	Əlilliyi və ya xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlarla iş zamanı multidissiplinar yanaşma.
Fəaliyyət-yönümlü (praktik) əməkdaşlıq modeli	Valideynlər real tədris fəaliyyətinə cəlb olunur. Məktəb və ev mühiti arasında körpü qurulur. Uşağın sosiallaşmasına dəstək olur.	Məktəbdaxili və məktəbdənkənar tədbirlər, ailənin öyrənməyə dəstək funksiyası.
Qərarverməyə əsaslanan əməkdaşlıq modeli	Valideynlər təhsil strategiyalarının hazırlanmasında bərabər hüquqlu tərəfdaş kimi iştirak edirlər. Şəffaf və demokratik yanaşma əsasdır.	Fərdi kurikulumun hazırlanması, strateji qərarların verilməsi, ailənin fəal iştirakı.

İnklüziv təhsildə əməkdaşlıq modellərinin müxtəlifliyi, bu yanaşmanın yalnız tədris yönü deyil, həm də sosial, təşkilati və psixoloji səviyyələrdə kompleks və çoxşaxəli xarakter daşdığını nümayiş etdirir. Hər bir əməkdaşlıq modeli təhsil iştirakçılarının – müəllimlərin, valideynlərin, psixoloq və sosial mütəxəssislərin – birgə fəaliyyət formasını, qarşılıqlı münasibətlər səviyyəsini və tədris prosesinə töhfə vermə səviyyəsini əks etdirir. Əməkdaşlıq modellərinin sistemli şəkildə təsnif edilməsi praktik pedaqoqlara və digər mütəxəssislərə inklüziv təhsil prosesini daha məqsədyönlü şəkildə təşkil etməyə imkan verir. Bu təsnifat sayəsində hər bir iştirakçı öz rolunu və məsuliyyətini daha aydın şəkildə anlayır, bu da təhsilin keyfiyyətinə bilavasitə müsbət təsir göstərir.

Əməkdaşlığın uğurlu tətbiqi üçün əsas vacib şərt iştirakçılar arasında qarşılıqlı hörmət, etimad və səmərəli kommunikasiya kanallarının mövcudluğudur. Sadəcə rəsmi və formal münasibətlər deyil, davamlı, şəffaf və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan əməkdaşlıq mühiti inklüziv təhsil prinsiplərinin – bərabərlik, əlçatanlıq, sosial iştirak və fərdiləşdirilmiş dəstək – həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Ən effektiv əməkdaşlıq modeli isə təhsilin təşkil olunduğu kontekstə, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına və iştirakçıların pedaqoji hazırlıq səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu baxımdan çevik və ehtiyac yönümlü əməkdaşlıq

formalarının tətbiqi inklüziv təhsilin dayanıqlığını və təsir gücünü artıran əsas mexanizmlərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

1.3. Inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyəti

Joyce L. Epstein'in də dediyi kimi: "Uşaqların uğurlu inkişafı yalnız məktəb mühitində deyil, ailənin dəstəyi ilə mümkündür. Məktəb və ailə arasında əməkdaşlıq, uşaqların təhsili və ümumi inkişafı üçün vacibdir." Bu fikir, müəllim-valideyn əməkdaşlığının inklüziv təhsildə əhəmiyyətini vurğulayan müasir təhsil nəzəriyyələrinə əsaslanır. Joyce L. Epstein'in (2001, s. 6-7) məktəb-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyəti barədəki nəzəriyyəsi, məktəb və ailə arasındakı əlaqələrin uşağın təhsil və sosial inkişafı üzərində mühüm təsirə malik olduğunu ortaya qoyur. Bu nəzəriyyə, uşağın inkişafında təhsil müəssisələrinin və ailənin ortaq fəaliyyətinin, xüsusilə inklüziv təhsil mühitində, necə vacib rol oynadığını təsdiqləyir.

Inklüziv təhsil prosesində təlimin təşkili əsasən pedaqoji prinsiplərə söykənir. Bunlara pedaqoji optimizm, diferensiallaşdırma, fərdi yanaşma, erkən pedaqoji yardım, sosial-adaptasiyaedici və xüsusi pedaqoji rəhbərliyin vacibliyi kimi prinsiplər daxildir. Bu prosesdə ilk addım sağlamlıq imkanları məhdud olan bütün şagirdləri təlim prosesində bilikləri hamı kimi mənimsəyə biləcəkləri fikrinə inandırmaqdır. Bu baxımdan, inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi yalnız məktəbin daxili strukturu və pedaqoji yanaşmalarla məhdudlaşmır, burada valideynlərin rolu və onlarla müəllimlər arasında formalaşan əməkdaşlıq əlaqələri də həlledici əhəmiyyət daşıyır. Müəllim-valideyn əməkdaşlığı inklüziv təhsilin effektivliyinə birbaşa təsir göstərən amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu əməkdaşlıq yalnız informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda qarşılıqlı anlayışa, etimada və birgə qərarverməyə əsaslanmalıdır.

Müəllim-valideyn əməkdaşlığı, inklüziv təhsildə uşaqların təhsil prosesinə fəal iştirak etməsi üçün çox vacibdir. Bu əməkdaşlıq, təhsil mühitini hər iki tərəf üçün daha səmərəli və uyğun hala gətirir. Şagirdlərin şəxsi inkişafını dəstəkləmək üçün valideynlərə müəllimlər tərəfindən düzgün məlumat verilməsi və onların təhsil fəaliyyətinə inteqrasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlərin, uşaqlarının təhsilinə olan marağını artırmaq və bu istiqamətdə müvafiq dəstək vermək, məktəbin fəaliyyətinə müsbət təsir edir (Rivas, 2019, s.170). Inklüziv təhsil mühitində müəllim-valideyn əməkdaşlığı yalnız uşaqların təhsil səviyyəsini artırmaqla qalmır, həmçinin onların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, özünə inamını və cəmiyyətə inteqrasiyasını gücləndirir. Bu əməkdaşlıq, eləcə də uşaqların psixoloji

sağlamlığına və davranışlarına müsbət təsir göstərir. Aşağıda bu inkişaf istiqamətləri geniş şəkildə təhlil olunmuşdur:

Sosial inkişaf: müəllim-valideyn əməkdaşlığının uşaqların sosial inkişafına olan müsbət təsirini araşdıran tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin məktəb həyatına fəal qatılmaları uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu, uşaqların empatiya, komanda işinə uyğunlaşma, və ictimai münasibətlərdə inamlı olma qabiliyyətlərini artırır (Henderson & Mapp, 2002, s. 15). Həmçinin, müəllimlər və valideynlər arasındakı açıq əlaqələr uşaqların emosional dəstək almasına, qorxu və narahatlıqlarını azalmasına və nəticədə daha sağlam sosial əlaqələr qurmasına şərait yaradır.

Akademik İnkişaf: müəllim-valideyn əməkdaşlığının uşaqların akademik inkişafına təsiri də geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Valideynlərin məktəbə qatılması və müəllimlərlə əməkdaşlıq etməsi, uşaqların təhsilə daha çox maraq göstərməsinə və nəticə etibarilə onların akademik performansının artmasına səbəb olur (Jeynes, 2007, s. 82). Müəllimlərin valideynlərlə müntəzəm əlaqə saxlaması və birgə planlaşdırılan fəaliyyətlər, şagirdin tədris proqramını daha yaxşı mənimsəməsinə və evdə təhsil dəstəyini almasını təmin edir. Tədqiqatlar göstərir ki, valideyn və müəllimlər arasında yaradılan əməkdaşlıq mühiti, uşaqlara öz bacarıqlarını daha yaxşı reallaşdırmağa imkan verir və onlara daha yüksək təhsil nəticələri əldə etməyə şərait yaradır. Belə əməkdaşlıqlar, uşaqların akademik nailiyyətlərində əhəmiyyətli artışa səbəb olur, xüsusən də inklüziv təhsil mühitində bu cür dəstəklər daha da önəmlidir (Henderson & Mapp, 2002, s. 24). Bir çox tədqiqat göstərir ki, valideynlərin təhsilə olan marağı və dəstəyi, uşaqların akademik uğurları ilə birbaşa əlaqəlidir. Tərəfdaşlıq, uşaqlara evdə də təhsil və sosial bacarıqların öyrədilməsi baxımından çox vacibdir. Belə ki, valideynlərin təhsil hədəflərinə olan bağlılığı, uşaqların məktəbə və təhsilə münasibətlərini müsbət istiqamətdə dəyişir (Epstein, 2011, s. 29). Valideynlərin mütəmadi olaraq müəllimlərlə görüşlər keçirməsi və uşaqların məktəbə aid davranışlarını izləməsi, onların həm sosial, həm də akademik inkişafını təkmilləşdirir.

Psixoloji inkişaf: müəllim-valideyn əməkdaşlığı, uşaqların psixoloji inkişafına da müsbət təsir göstərir. Tədqiqatlara əsasən, uşaqlar valideynlərinin və müəllimlərinin onlar üçün göstərdiyi dəstəyi hiss etdikdə, özlərinə inamları artır, məktəbə daha pozitiv münasibət formalaşdırırlar (Fan & Chen, 2001, s. 27). Bu münasibət, həmçinin, uşaqların davranışlarını müsbət istiqamətdə dəyişir və onlara daha çox uğur qazandırır. Sosial adaptasiya isə onların məktəbdə və cəmiyyətdə daha yaxşı integrasiya olmalarına kömək edir.

Müəllim və valideynlər arasındakı əməkdaşlıq, uşaqların həm sosial, həm də akademik inkişafına müsbət təsir göstərən əsas faktorlardan biridir. Bu əməkdaşlıq, inklüziv təhsil mühitində daha da vacibdir, çünki o, müxtəlif ehtiyacları olan uşaqların təhsilində daha yüksək nailiyyətlərə çatmasına imkan verir. Tədqiqatlar göstərir ki, müəllim və valideynlər arasındakı güclü əlaqələr uşaqların sosial bacarıqlarını, akademik göstəricilərini və psixoloji sağlamlıqlarını müsbət istiqamətdə inkişaf etdirir (Jeynes, 2007, s. 29; Epstein, 2011, s. 82).

Müasir pedaqoji konsepsiyalarda təhsilin effektivliyinin təmin olunmasında məktəb, ailə və cəmiyyət arasında əməkdaşlığın zəruriliyi xüsusi vurğulanır. Bu kontekstdə müəllim-valideyn əməkdaşlığı şagirdin şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafında əsas həlledici faktor kimi çıxış edir. Inklüziv təhsil mühitində bu əməkdaşlığın məqsədləri daha da aktuallaşır, çünki burada yalnız akademik deyil, eyni zamanda sosial, emosional və psixoloji ehtiyaclar da əsas yer tutur. Joyce L. Epstein-in (2001, s. 6-7) ailə-məktəb əməkdaşlığı modeli bu istiqamətdə geniş tətbiq olunur və əməkdaşlığın çoxşaxəli məqsədlərini sistemləşdirir. Aşağıda bu məqsədlər elmi əsaslarla izah olunur:

1. Şagirdin təhsil vəziyyətinin təhlili və inkişafının dəstəklənməsi - müəllim-valideyn birgə əməkdaşlığının başlıca məqsədlərindən biri şagirdin təhsil prosesindəki vəziyyətinin düzgün şəkildə qiymətləndirilməsi və onun potensialının tam şəkildə reallaşdırılmasıdır. Bronfenbrenner-in ekoloji sistemlər nəzəriyyəsinə əsasən, uşağın inkişafına təsir edən əsas sistemlərdən biri də mikrosistem – yəni ailə və məktəb mühitidir (Bronfenbrenner, 1979, s. 22). Müəllimlər və valideynlər arasında davamlı qarşılıqlı əlaqə, şagirdin öyrənmə prosesindəki güclü və zəif tərəflərinin erkən mərhələdə müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Bu isə fərdi təhsil planlarının hazırlanmasını və fərdi dəstəyin təşkilini asanlaşdırır (Turnbull et al., 2011, s. 103).

2. Şəxsi və sosial inkişafın dəstəklənməsi - inklüziv təhsil mühitində yalnız bilik deyil, həm də sosial və emosional inkişaf sahələri dəstəklənməlidir. Müəllim-valideyn əməkdaşlığı bu baxımdan uşağın davranışları, emosional vəziyyəti və sosial uyğunlaşma bacarıqları barədə dolğun məlumat əldə etməyə imkan verir. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin məktəb həyatına aktiv cəlb olunması, şagirdlərin empatiya, məsuliyyət və sosial uyğunlaşma kimi sosial bacarıqlarının inkişafına səbəb olur (Christenson & Sheridan, 2001, s. 7). Bu əməkdaşlıq uşağın psixoloji rifahını qoruyur və məktəb mühitində özünü təhlükəsiz və dəyərli hiss etməsinə təmin edir (Weiss, 2007, s. 3-5).

3. Təhsil və öyrənmə prosesinin keyfiyyətinin artırılması - təhsilin keyfiyyəti yalnız dərslər vəsaitləri və metodologiyalarla deyil, valideynlərin fəal iştirakı ilə də formalaşır.

Tədqiqatlar göstərir ki, valideyn dəstəyinin yüksək olduğu ailələrdən olan şagirdlər, dərslərdə daha yüksək performans göstərir və məktəbə münasibətləri daha pozitiv olur (Fan & Chen, 2001, s. 1-22). Müəllim-valideyn əməkdaşlığı vasitəsilə tədrisə fərdi yanaşmaların tətbiqi, dərslərdən fəaliyyətlərin təşkili və evdə təhsil mühitinin gücləndirilməsi dəstəklənir. Bu da öyrənmə motivasiyasını artırmaqla yanaşı, müstəqil və tənqidi düşünmə bacarıqlarının formalaşmasını gücləndirir (Hill & Tyson, 2009, s. 740-763).

4. Psixoloji rifahın qorunması və emosional dəstəyin təmin edilməsi - uşağın psixoloji sağlamlığı onun təhsil uğurları və sosial münasibətləri ilə sıx bağlıdır. Müəllim və valideyn arasında effektiv əməkdaşlıq uşağın emosional ehtiyaclarının vaxtında ödənilməsinə və neqativ davranışların qarşısının alınmasını təmin edir. Epstein (2011, s. 3-20) vurğulayır ki, uşaqlar həm ailə, həm də məktəbdən güclü dəstək gördükdə, özlərinə inamları artır, məktəbə qarşı pozitiv münasibət formalaşdırır və sosial adaptasiyaları asanlaşır. Xüsusilə inklüziv təhsil alan uşaqlar üçün bu cür psixososial dəstək, onların cəmiyyətə inteqrasiyası baxımından həlledici əhəmiyyət daşıyır.

5. Cəmiyyətlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi - müəllim-valideyn əməkdaşlığı eyni zamanda geniş ictimai kontekstdə təhsilin davamlılığını və inklüzivliyini təmin edən mexanizmdir. Epstein-in “İştirakın altı növü” modelinə əsasən, məktəb-valideyn əməkdaşlığına cəmiyyətin də cəlb edilməsi təhsilin sosial dayaq sistemlərini gücləndirir (Epstein, 2001, s. 8). Yerli təşkilatların, QHT-lərin və sosial xidmətlərin təhsilə inteqrasiyası inklüziv təhsil üçün zəruri dəstək resurslarının təmin edilməsinə imkan yaradır (Sanders, 2006, s. 9). Bu əməkdaşlıq, həmçinin, məktəbin sosial məsuliyyətinin və ictimai mühitdə təhsilin rolu barədə ictimai şüurun formalaşmasına şərait yaradır.

Inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının səmərəli və davamlı şəkildə həyata keçirilməsi üçün yalnız münasibətlərin təşviqi deyil, bu əlaqələri dəstəkləyən funksional struktur mexanizmlərin mövcudluğu ilə mümkündür. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsində bu əməkdaşlıq təkcə qeyri-rəsmi ünsiyyətlə yanaşı, məktəbdaxili və xaricində formal sistemlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu mexanizmlərə məktəb-ailə əlaqə koordinatorluğu, fərdi təhsil planları (İTP), valideyn-müəllim görüşləri, maarifləndirici seminarlar, ailə-təhsil tərəfdaşlığı komitələri, psixoloji xidmət dəstəyi və rəqəmsal kommunikasiya vasitələri daxildir. Aşağıda bu mexanizmlər təqdim olunmuş və hər birinin funksional rolu izah edilmişdir:

- **Məktəb-ailə əlaqə koordinatorluğu** - inklüziv təhsil sistemində məktəb və ailə arasında əlaqələrin effektiv şəkildə qurulması üçün məktəb-ailə əlaqə koordinatorlarının

fəaliyyəti xüsusi kəsb edir. Bu koordinatorlar məktəbdə təyin olunmuş müəllimlər və ya psixoloqlar ola bilər və onların əsas vəzifəsi valideynlərin təhsil prosesinə cəlb edilməsini təmin etmək, şagirdin inkişafı ilə bağlı məlumatları toplamaq və paylaşmaq, eləcə də qarşılıqlı tədbirlərin təşkili ilə bağlı koordinasiya aparmaqdır (Hornby, 2011, s. 121). Bu vəzifənin strukturlaşdırılması, valideynlərlə əlaqələrin sistemli və planlı şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

- **Fəaliyyət planları və individual təhsil proqramları (İTP)** - xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlər üçün nəzərdə tutulan Individual Təhsil Proqramları (İTP) inklüziv təhsilin mühüm struktur komponentidir. Bu proqramların hazırlanması zamanı müəllimlərlə yanaşı valideynlərin də iştirakı vacibdir. Friend və Cook (2013, s. 123) qeyd edirlər ki, valideynlərin bu prosesə cəlb edilməsi onların övladlarının təhsilinə dair məsuliyyət hissini artırır və tədris nəticələrinin yüksəlməsinə səbəb olur. İTP-lər vasitəsilə şagirdin akademik və sosial inkişafını dəstəkləyən konkret hədəflər, metodlar və qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirilir. Bu isə təhsil müəssisəsi və ailə arasında funksional əməkdaşlıq münasibətinin formalaşmasına şərait yaradır.

- **Valideyn-müəllim görüşləri və maarifləndirici seminarlar** - rutin və strukturlaşdırılmış valideyn-müəllim görüşləri əməkdaşlığın effektiv təşkilində əvəzsiz rol oynayır. Bu görüşlərdə şagirdin təhsil göstəriciləri, sosial davranışları və inkişaf səviyyəsi ətraflı şəkildə müzakirə olunur. Christenson və Sheridan (2001, s. 263) bu görüşlərin valideyn-məktəb əlaqələrinin gücləndirilməsində və qarşılıqlı gözləntilərin aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynadığını qeyd edirlər. Bununla yanaşı, valideynlər üçün təşkil edilən maarifləndirici seminarlar onların inklüziv təhsillə bağlı bilik və bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, hüquqları və öhdəlikləri haqqında məlumatlandırır və valideynləri məktəb həyatına fəal şəkildə cəlb edir.

- **Ailə-təhsil tərəfdaşlığı komitələri** - inklüziv təhsilin struktur dəstəklərindən biri də ailələrin qərar vermə proseslərinə cəlb olunmasını təmin edən "Ailə-Təhsil Tərəfdaşlığı Komitələri"dir. Bu komitələr xüsusilə ABŞ, Böyük Britaniya və Skandinaviya ölkələrində geniş tətbiq olunur (Epstein, 2011, s. 3-20). Komitənin tərkibində valideynlər, müəllimlər və bəzi hallarda şagirdlər də yer tutur. Komitələrin əsas funksiyası inklüziv təhsil siyasətlərinin, tədbirlərinin və proqramlarının hazırlanması və icrasında ailə perspektivinin nəzərə alınmasını təmin etməkdir. Bu struktur ailə və məktəb arasında strateji əməkdaşlıq mühitinin formalaşmasına kömək edir.

- **Psixoloji xidmət və məsləhət dəstəyi** - valideynlərin psixoloji dəstəklə təmin olunması inklüziv təhsildə mühüm struktur tələblərdən biridir. Xüsusilə xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlara malik valideynlər emosional, psixoloji və sosial çətinliklərlə üzləşə bilərlər. Turnbull

və digərlərinin (2015, s. 161) araşdırmaları göstərir ki, məktəbdə valideynlərə təqdim olunan psixoloji məsləhət xidmətləri onların emosional dayanıqlığını artırır və məktəblə daha sağlam əməkdaşlıq münasibətləri qurmasına imkan yaradır. Belə dəstək strukturları valideynin öz övladının təhsilində fəal və inamlı şəkildə iştirakını gücləndirir.

- **Rəqəmsal platformalar və kommunikasiya alətləri** - müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı müəllim-valideyn əməkdaşlığı strukturuna yeni bir ölçü gətirmişdir. Onlayn kommunikasiya vasitələri — e-poçt, mobil tətbiqlər, onlayn platformalar, sosial media qrupları və məktəb portal sistemləri vasitəsilə məlumat mübadiləsi daha çevik və əlçatan formada həyata keçirilə bilər. Goodall (2016, s. 121) qeyd edir ki, rəqəmsal vasitələr valideynlərin təhsil prosesinə davamlı şəkildə iştirakını təmin edir və onların məktəb fəaliyyəti haqqında operativ şəkildə məlumat almaşına şərait yaradır. Bu isə əməkdaşlığın fasiləsiz və şəffaf şəkildə davam etməsinə kömək edir.

İnklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığı, müasir pedaqoji yanaşmaların əsas dayaqlarından biri olaraq, təhsilin keyfiyyətinə və əlçatanlığına birbaşa təsir göstərən fundamental amillərdən hesab olunur. Tədqiqatıma görə, ailə və məktəb arasında qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşdıqda, inklüziv mühitdə təhsil alan uşaqların sosial adaptasiyasını, akademik nailiyyətlərini və emosional inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə artırır (Epstein, 2001, s. 8; Hornby, 2014, s. 162). Belə əməkdaşlıq forması uşaqların ehtiyaclarının vaxtında müəyyənəşdirilməsinə, onların fərdi inkişaf trayektoriyasının dəstəklənməsinə və inklüziv təhsil prosesinin dayanıqlılığına xidmət edir. Eyni zamanda, inklüziv təhsilin fəlsəfəsi təkcə şagirdin deyil, bütövlükdə ailənin və təhsil mühitinin birgə transformasiyasına əsaslanır. Bu baxımdan, müəllim və valideynin bir-birini tamamlayan rolu və ortaq məsuliyyəti vacibdir. Valideynin övladı haqqında təqdim etdiyi məlumatlar müəllimə fərdi təhsil planlarının daha məqsədyönlü hazırlanmasında kömək edir, müəllimin isə peşəkar yanaşması ailənin təlim prosesində fəal iştirakını təmin edir. Bu qarşılıqlı əlaqə şəraitində inklüzivlik təkcə ideya olaraq qalmır, eyni zamanda təcrübədə reallaşan praktik bir sistemə çevrilir.

1.3.1. Müəllim-valideyn əməkdaşlığında qarşılaşılan çətinliklər

İnklüziv təhsildə valideyn-müəllim əməkdaşlığı pedaqoji münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, təlim-tərbiyə prosesində iştirak edən bütün tərəflərin əlaqəsini və koordinasiyasını nəzərdə tutur. Lakin nəzəri baxımdan ideal görünsə də, praktikada müəllim-valideyn əməkdaşlığı müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinliklərə qarşılıqlı anlaşımazlıqlar,

ünsiyyət problemləri, gözlənti uyğunsuzluğu, sosial və mədəni fərqlər, valideynlərin vaxt və resurs çatışmazlığı kimi faktorlar daxildir. Xüsusilə, inklüziv təhsil mühitində bu əməkdaşlıq daha da əhəmiyyətli və eyni zamanda mürəkkəb xarakter alır. Müəllimlərin əlavə pedaqoji və emosional yükü, valideynlərin kifayət qədər məlumatlandırılmaması və məktəb tərəfindən dəstək mexanizmlərinin zəifliyi əməkdaşlığın effektivliyinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən, müəllim-valideyn münasibətlərində yaranan problemlərin səbəblərini araşdırmaq və onların həlli yollarını müəyyənləşdirmək müasir təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Tədqiqat çərçivəsində müəllim-valideyn əməkdaşlığının həyata keçirilməsində qarşıya çıxan əsas maneələr sistemli şəkildə müəyyən edilmiş və aşağıda ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur:

1. Maarifləndirmə və informasiya çatışmazlığı: ən geniş yayılmış problemlərdən biri valideyn və müəllimlərin inklüziv təhsil barədə məlumat səviyyəsinin yetərsizliyidir. Valideynlərin əksəriyyəti inklüziv təhsil fəlsəfəsi, hüquqi əsasları və pedaqoji yanaşmaları barədə kifayət qədər bilik və təsəvvürə malik deyillər. Məhz bu səbəbdən onlar ya əməkdaşlıqdan çəkinir, ya da övladlarının təhsil hüquqlarını müdafiə etməkdə çətinlik çəkirlər. Müəllimlər isə çox zaman inklüziv siniflərdə işləməyə pedaqoji cəhətdən tam hazır olmurlar və bu, valideynlərlə kommunikasiya problemlərinə səbəb olur. Araşdırmalara əsasən, müəllimlərin inklüziv təhsilə dair peşəkar hazırlığı aşağı olduqda valideynlərlə qarşılıqlı əlaqə daha zəif formalaşır. (Florian & Black-Hawkins, 2011, s. 820).

2. Peşəkar hazırlıq və metodoloji dəstəyin məhdudluğu: inklüziv təhsilin keyfiyyətli təşkili üçün müəllimlərin pedaqoji hazırlığı, o cümlədən valideynlərlə işləmə bacarıqları həlledici əhəmiyyətə malikdir. Lakin hazırkı şəraitdə bir çox müəllim inklüziv siniflərdə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, valideynlərlə düzgün əməkdaşlıq modeli qurmaq üçün kifayət qədər təlim keçmir. Halbuki, Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununun 11-ci maddəsində hər bir uşağın fərdi ehtiyaclarına uyğun təhsil almaq hüququ vurğulanır və bu hüququn təmin olunması müəllimlərin və valideynlərin əməkdaşlığı ilə mümkündür. Təəssüf ki, praktiki müstəvidə bu hüququn reallaşdırılması qarşısında peşəkar çatışmazlıqlar ciddi əngəllər törədir.

3. Kommunikasiya maneələri və ünsiyyət boşluqları: valideyn-müəllim əməkdaşlığının keyfiyyətinə təsir edən əsas faktorlar sırasında kommunikasiya üslubu, ünsiyyətin tezliyi və informasiyanın qarşılıqlı paylaşımı dayanır. Tədqiqatçı J.L. Epstein-in (2001, s. 146) araşdırmalarına görə, valideynlərlə davamlı və açıq ünsiyyət qurulmayan təhsil mühitində

uşağın təlim nailiyyətləri və psixososial vəziyyəti zəifləyir. Azərbaycan təhsil mühitində isə ünsiyyət çox vaxt formal xarakter daşıyır və müəllimlər valideynlərlə əsasən problemlər yarandıqda əlaqə saxlayır. Bu isə etimadın zəifləməsinə, qarşılıqlı anlayışın pozulmasına səbəb olur.

4. Stereotiplər və ictimai münasibətlərin təsiri: inklüziv təhsilin qarşısına çıxan digər bir çətinlik cəmiyyətdə hələ də mövcud olan stereotiplər və neqativ münasibətlərdir. Bəzi valideynlər XTE olan uşaqlarla eyni sinifdə öz övladlarının təhsil almasını qəbul etmirlər, bunu təhsilin keyfiyyətinə təhlükə kimi qiymətləndirirlər. Eyni zamanda, XTE olan uşaqların valideynləri də öz övladlarının ayrı-seçkiliyə məruz qalacağından, müəllim və digər valideynlər tərəfindən qəbul olunmayacağından ehtiyat edirlər. Bu sosial qorxular və ictimai qınaq əməkdaşlıq əlaqələrinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Tədqiqatçı Loreman (2007, s. 12) bildirir ki, inklüziv təhsilin uğuru yalnız pedaqoji yanaşmalardan deyil, həm də ictimai şüurun dəyişməsindən asılıdır.

5. Hüquqi və institusional mexanizmlərin zəifliyi: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il tarixli “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inklüziv təhsilin təşkili” barədə qərarı və 2020-ci ildə qəbul edilmiş “2020–2025-ci illər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” inklüziv təhsilin hüquqi əsaslarını müəyyən etsə də, valideyn-müəllim əməkdaşlığı ilə bağlı konkret mexanizmlərin tətbiqi praktikada hələ də kifayət qədər sistemli şəkildə həyata keçirilmir. Məktəblərdə valideyn məsləhət şuralarının fəaliyyətinin zəif qurulması, inklüziv təhsilə məsul ixtisaslı kadrların çatışmazlığı və monitoring mexanizmlərinin qeyri-effektivliyi bu sahədə ciddi boşluqlar yaradır.

6. Psixoloji və emosional faktorlar: valideynlərin bir qismi öz övladlarının diaqnozu ilə barışmaqda çətinlik çəkir və bu vəziyyət onların məktəblə əməkdaşlıq münasibətini mənfi təsir edir. Digər tərəfdən, müəllimlər də XTE olan şagirdlərlə işləməkdə özlərini psixoloji cəhətdən hazır hiss etmədikdə, bu hal münasibətlərdə gərginlik yaradır. Bu səbəbdən müəllim və valideynlər üçün psixoloji dəstək mexanizmlərinin yaradılması aktual ehtiyac kimi çıxış edir (Avramidis & Norwich, 2002, s. 4).

7. Məktəb rəhbərliyinin əməkdaşlığa dəstək verməməsi və idarəetmədəki sərtliliklər: inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının effektivliyi birbaşa məktəb rəhbərliyinin münasibəti və idarəetmə üslubu ilə əlaqədardır. Təəssüf ki, bəzi hallarda məktəb rəhbərliyi müəllim və valideynlər arasında əməkdaşlığın təşviqinə, birgə tədbirlərin planlaşdırılmasına və qərarvermə mexanizmlərinin demokratik əsaslarla qurulmasına zəruri şərait yaratmır.

Rəhbərlik strukturlarının avtoritar və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə formaları müəllimlərin təşəbbüskarlığını azaldır və valideynlərin prosesə fəal şəkildə cəlb olunmasına əngəl yaradır. UNESCO (2020) tərəfindən aparılmış araşdırmalarda qeyd edilir ki, inklüziv təhsil mühitində məktəb rəhbərliyinin çevik və dialoqa əsaslanan idarəetmə strategiyaları əməkdaşlığın keyfiyyətini və davamlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Əks halda, müəllim və valideynlər arasında cəhdlər dəstəksiz qalır və bu da ümumi təhsil nəticələrinə mənfi təsir göstərir.

8. İctimai-siyasi və iqtisadi şəraitin təsiri: valideyn-müəllim əməkdaşlığı yalnız məktəb mühiti ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda makrososial amillərin – iqtisadi qeyri-sabitlik, sosial rifah səviyyəsi, regional qeyri-bərabərlik və dövlət siyasətləri – təsiri altındadır. Ailələrin iqtisadi çətinliklər səbəbindən məktəblə daimi ünsiyyət qura bilməməsi, təhsil tədbirlərində iştirak edə bilməməsi və texnoloji resurslardan istifadədə geridə qalması əməkdaşlıq imkanlarını olduqca azaldır. Xüsusilə, pandemiya dövründə bu problemlər daha da kəskinləşmiş, onlayn təhsil prosesində bəzi valideynlər tamamilə iştirak edə bilməmişdir. Bu cür sosial və iqtisadi balanssızlıq, xüsusən kənd və region məktəblərində inklüziv təhsilin icrasını zəiflədir və əməkdaşlığın coğrafi baxımdan qeyri-bərabər inkişafına səbəb olur. (Booth & Ainscow, 2011, s. 27).

9. Texnoloji infrastrukturun və rəqəmsal bacarıqların qeyri-kafi səviyyədə olması: müasir təhsil sistemində müəllim-valideyn ünsiyyətinin və əməkdaşlığının davamlılığı rəqəmsal vasitələrin istifadəsi ilə daha çox bağlı olmuşdur. Lakin bir çox hallarda məktəblərdə texnoloji avadanlıqların olmaması, elektron təhsil platformalarının qeyri-effektivliyi və ya valideynlərin bu texnologiyalardan istifadə bacarıqlarının zəif olması əməkdaşlığın qarşısında texnoloji əngəllər yaradır. Eyni zamanda bəzi müəllimlərin də distant əlaqə qurmaq üçün lazımi rəqəmsal bacarığa malik olmaması bu prosesi daha da çətinləşdirir. Təhsil üzrə aparılan beynəlxalq tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi əməkdaşlığın intensivliyini və keyfiyyətini artırmaq üçün əsas amildir (European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2021, s. 6). Bu səbəbdən, pedaqoqlar və valideynlər üçün İKT üzrə təlimlərin təşkili və texniki infrastrukturun gücləndirilməsi mühüm zərurət kimi çıxış edir.

10. Multidissiplinar əməkdaşlıq çatışmazlığı: inklüziv təhsil sisteminin uğurlu tətbiqi yalnız müəllim və valideyn arasında qarşılıqlı münasibətlə məhdudlaşmır. Bu prosesdə psixoloqlar, loqopedlər, xüsusi təhsil üzrə mütəxəssislər, sosial işçilər və digər dəstək personalı da çox mühüm rol oynayır. Bu mütəxəssislərdən ibarət multidissiplinar komandaların birgə fəaliyyəti, şagirdin kompleks ehtiyaclarına cavab verən şəraitin yaradılmasında əsas vasitələrdən biridir.

Lakin bir çox hallarda bu əməkdaşlıq ya ümumiyyətlə mövcud olmur, ya da koordinasiyasız şəkildə həyata keçirilir. Məktəblərdə müvafiq kadr çatışmazlığı, vəzifə bölgüsünün qeyri-müəyyənliyi və strukturlaşmış əməkdaşlıq protokollarının olmaması, müəllim-valideyn münasibətlərində də natamamlıq yaradır. Belə şəraitdə müəllimlər özlərini həm pedaqoq, həm psixoloq, həm də sosial işçi funksiyalarını eyni anda yerinə yetirmək məcburiyyətində hiss edirlər və bu da onların emosional tükənməsinə və peşəkar keyfiyyətlərin zəifləməsinə səbəb olur. Bundan başqa, valideynlər də məktəbdə sistemli dəstək mexanizmləri olmadıqda, övladlarının inkişafı ilə bağlı məsələlərdə yalnız fərdi söylərinə güvənməyə məcbur qalırlar. Bu isə bəzən onlarda təcrid və gücsüzlük hissi yaradır. Bu səbəbdən inklüziv məktəblərdə multidissiplinar komanda anlayışının formallaşdırılması və tətbiqi və institusional əməkdaşlığın təşviq olunması lazımi addımlar kimi qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda təqdim olunan təhlil göstərir ki, müəllim-valideyn əməkdaşlığı inklüziv təhsilin keyfiyyətli və davamlı həyata keçirilməsi baxımından mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Lakin mövcud praktika bu əməkdaşlığın qarşısında bir sıra sistemli və institusional səviyyəli maneələrin mövcudluğunu üzə çıxarır. Tədqiqat əsasında müəyyən edilmiş çətinliklər – maarifləndirmə və informasiya çatışmazlığı, pedaqoji hazırlığın və metodoloji dəstəyin yetərsizliyi, kommunikasiya problemləri, ictimai stereotiplər, hüquqi və idarəetmə boşluqları, psixoloji gərginliklər, texnoloji infrastrukturun zəifliyi və multidissiplinar yanaşmanın formalaşmaması – inklüziv təhsil iştirakçılarının səmərəli əməkdaşlıq mühitində bir araya gəlməsinə əngəllər yaradır. Bu çətinliklər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, əməkdaşlıq münasibətlərinin ancaq formal səviyyədə qalmasına, təşəbbüslərin dayanıqlı və məqsədyönlü şəkildə inkişaf etməməsinə səbəb olur. Buna görə də inklüziv təhsilin effektivliyini təmin etmək məqsədilə bir çox istiqamətlərdə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

1.3.2. Müəllim-valideyn əməkdaşlığında çətinliklərin aradan qaldırılması yolları

Valideyn-müəllim əməkdaşlığının inklüziv təhsil mühitində səmərəli qurulması, təhsilalanların ehtiyaclarına uyğunlaşmış kompleks dəstək sisteminin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Lakin əvvəlki bölmədə qeyd edildiyi kimi, bu əməkdaşlığın qarşısında duran sistemli və psixososial xarakterli çətinliklərin aradan qaldırılması yalnız çoxşaxəli və elmə əsaslanan yanaşmalarla mümkündür. Bu sahədə həyata keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, uğurlu əməkdaşlıq üçün maarifləndirmə, psixoloji dəstək, effektiv ünsiyyət strategiyaları və hüquqi çərçivənin möhkəmləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır (Hornby & Lafaele, 2011, s. 44). Bu

baxımdan, aşağıda müəllim-valideyn əməkdaşlığını gücləndirən əsas istiqamətlər elmi əsaslarla təqdim olunur:

1. Maarifləndirmə və davamlı təlim proqramlarının təşkili: elmi ədəbiyyatda bildirilir ki, inklüziv təhsil sistemində iştirak edən tərəflərin, xüsusilə, valideynlərin və müəllimlərin bu sahədə maariflənməsi əməkdaşlığın əsas şərtidir. Florian və Black-Hawkins (2011, s. 820) qeyd edirlər ki, inklüziv təhsil mühitində pedaqoqların və valideynlərin öz rollarını düzgün anlamaları və bu çərçivədə fəaliyyət göstərmələri, uşaqların sosial və akademik inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu məqsədlə, təhsil müəssisələrində inklüzivliklə bağlı mütəmadi seminarların, ixtisasartırma kurslarının, praktik məşğələlərin keçirilməsi çox vacibdir. Eyni zamanda, valideynlər üçün pedaqoji məsləhət mərkəzlərinin təşkili onların şagirdin inkişaf prosesinə fəal şəkildə cəlb edilməsinə şərait yaradar (Friend & Cook, 2010, s. 4).

2. Kommunikasiya və geri əlaqə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi: Epstein-in (2001, s. 146) valideyn-məktəb əməkdaşlığı modelinə əsasən, effektiv və davamlı əlaqə formalarının qurulması valideynlərin təhsil prosesinə fəal inteqrasiyasını təmin edir. Bu modelə görə, ailə və məktəb arasında əməkdaşlıq yalnız ünsiyyət vasitəsilə deyil, həm də birgə qərarvermə və sosial iştirakla da inkişaf etdirilməlidir. Məktəblərdə təşkil olunan fərdi görüşlər, e-poçt, onlayn platformalar və mütəmadi olaraq keçirilən iclaslar valideyn-müəllim münasibətlərinin dayanıqlı əsasda inkişafına xidmət etməlidir. Geri əlaqə sisteminin institusional əsaslarla təşkil olunması müəllimin peşəkar fəaliyyətində şəffaflıq və qarşılıqlı cavabdehlik yaradır (Hornby, 2011, s. 41).

3. Psixoloji dəstək sistemlərinin gücləndirilməsi: valideyn və müəllimlərin emosional vəziyyəti əməkdaşlıq münasibətlərinə birbaşa təsir göstərir. Araşdırmalara görə, XTE olan uşaqların valideynləri tez-tez stress, sosial təcrid və özünütənqid hissləri ilə üzləşirlər (Dyson, 2007, s. 185). Müəllimlər isə bu uşaqlarla işləməkdə psixoloji tükənmişlik yaşayırlar (Maslach & Leiter, 2016, s. 103). Bu səbəbdən, məktəblərdə psixoloji xidmətlərin genişləndirilməsi və sosial işçilərin dəstəyi əməkdaşlıq münasibətlərində balans yaratmaq baxımından vacibdir. Psixoloji dəstək, həmçinin, valideynlərin məktəbə etibarını artırır və onlara övladlarının təhsili ilə bağlı qərarlarda daha fəal iştirak imkanı verir.

4. Stereotiplərin aradan qaldırılması və ictimai dəyişikliyin təşviqi: Loreman (2007, s. 12) bildirir ki, inklüziv təhsil yalnız pedaqoji mexanizm deyil, həm də sosial mədəniyyət məsələsidir. Stereotiplər və ictimai təzyiqlər valideynlərin məktəblə əməkdaşlığa cəlb olunmasına maneə ola bilər. Bu səbəbdən, cəmiyyətdə inklüziv dəyərlərin təşviqi üçün ictimai

informasiya kampaniyaları, pozitiv nümunələrin mediada işıqlandırılması və inklüzivlik yönümlü sosial layihələrin həyata keçirilməsi faydalı ola bilər. Bu yanaşma, həmçinin, digər valideynlərin XTE olan uşaqlarla empati qurmasına və məktəbdə inklüziv mühitin möhkəmlənməsinə şərait yaradar (Avramidis & Norwich, 2002, s. 136).

5. Hüquqi və institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi: inklüziv təhsilin uğurlu təşkili üçün hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında 2008-ci il tarixli Nazirlər Kabineti qərarı və 2020–2025-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı inklüziv təhsilin inkişafı üçün hüquqi çərçivə yaratsa da, valideyn-müəllim əməkdaşlığını tənzimləyən mexanizmlərə ehtiyac qalmaqdadır. Bu səbəbdən məktəblərdə valideyn təmsilçiliyi ilə fəaliyyət göstərən komitələrin yaradılması, qərarvermə proseslərinə valideynlərin daxil edilməsi və məktəb idarəçiliyində onların rolunun artırılması məqsəda uyğundur (Booth & Ainscow, 2011, s. 52). Bundan başqa, müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində valideyn rəyinin nəzərə alınması təşviqedicilə rol oynaya bilər.

6. Resurs bazasının və infrastrukturun gücləndirilməsi: resurs çatışmazlığı inklüziv təhsilin tətbiqində əsas əngəllərdən biridir. OECD (2020, s. 142) hesabatında bildirilir ki, müəllimlərin və valideynlərin əməkdaşlığı yalnız resurs təminatı ilə dəstəkləndikdə effektiv nəticə verir. Məktəblərdə resurs otaqlarının yaradılması, xüsusi təlim vasitələrinin mövcudluğu, texnoloji imkanlarla təchiz olunma və inklüzivlik üzrə metodik dəstək valideynlərin təhsil mühitinə olan inamını artırır və əməkdaşlığı gücləndirir.

7. Rəqəmsal texnologiyaların effektiv istifadəsinin təşviqi: müasir təhsil sistemində valideyn-müəllim əməkdaşlığının davamlı və çevik şəkildə təşkili üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin əhəmiyyəti günü-gündən artmaqdadır. Onlayn platformalar, elektron məktublaşma, valideyn portalları və mobil tətbiqlər əməkdaşlığın operativliyini və şəffaflığını təmin edir. Lakin bu imkanların tam reallaşdırılması üçün pedaqoqlar və valideynlər arasında rəqəmsal bacarıqların artırılması, məktəblərdə texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi və İKT üzrə metodik dəstəyin təqdim edilməsi çox vacibdir (European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2021, s. 6).

8. Şagirdyönümlü yanaşma və müəllim-valideyn əməkdaşlıq münasibətləri: əməkdaşlıq modeli yalnız tərəflər arasında əlaqələrin qurulması deyil, eyni zamanda şagirdin təlim-tərbiyə prosesindəki maraqlarının əsas mərkəzə çəkilməsi ilə bağlıdır. UNICEF (2022) tərəfindən vurğulanan bu prinsipə əsasən, müəllim və valideynlər arasında qarşılıqlı münasibətlər uşağın ehtiyacı və hüquqları nəzərə alınmaqla formalaşmalıdır. Uşaqmərkəzli əməkdaşlıq modeli həm

qərarvermə prosesində, həm də dəstək strategiyalarının müəyyənləşdirilməsində şagirdin aktiv iştirakını nəzərdə tutur. Bu isə daha inklüziv, şəffaf və məsuliyyətli əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaradır.

9. Multidissiplinar əməkdaşlıq strukturunun formalaşdırılması: inklüziv təhsilin effektiv həyata keçirilməsi yalnız müəllim və valideyn münasibətləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda müxtəlif peşə sahiblərinin birgə fəaliyyətini – yəni multidissiplinar əməkdaşlığı tələb edir. Psixoloq, loqoped, defektoloq, sosial işçi və digər dəstək heyətinin məktəb strukturuna inteqrasiyası kompleks ehtiyacları olan şagirdlərin dəstəklənməsi baxımından çox vacibdir. Lakin bir çox hallarda bu əməkdaşlıq ya strukturlaşdırılmayıb, ya da qeyri-sistemli şəkildə aparılır. Bunu aradan qaldırmaq üçün məktəblərdə koordinasiya edilmiş komanda yanaşması, rol bölgüsü və müntəzəm iclaslar əsasında təşkil edilmiş əməkdaşlıq protokolları hazırlanmalı və bu komandanın pedaqoqlarla birgə işləməsi təşviq olunmalıdır (Salend, 2016, s. 241). Belə struktur əməkdaşlıqda valideynlərlə aparılan işi də gücləndirir, onların yalnız fərdi səylərə güvənməsinin qarşısını alır.

10. Dövlət siyasətləri və idarəetmə strategiyalarının inklüziv əməkdaşlığı dəstəkləməsi: müəllim-valideyn əməkdaşlığının davamlılığı yalnız mikro (məktəb) səviyyəsində deyil, həm də makro (dövlət və təhsil siyasəti) səviyyəsində dəstəklənməlidir. Dövlət proqramları, qanunvericilik aktları və təhsil siyasəti sənədlərində inklüziv təhsilin idarəedilməsi, valideynlərin iştirakçılığı və müəllimlərin hazırlanması ilə bağlı mexanizmlər göstərilməlidir. Bu sahədə European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2021) qeyd edir ki, inklüziv təhsil üçün hazırlanan strategiyalar yalnız kurikulum səviyyəsində deyil, həm də idarəetmə və ictimai iştirakçılıq strukturlarını da əhatə etməlidir. Bu çərçivədə məktəb rəhbərlərinə inklüziv idarəetmə ilə bağlı təlimlər keçirilməli, məktəbdaxili siyasətlərə valideynlərin iştirakı rəsmi şəkildə daxil edilməlidir.

Bu istiqamətlərin təhlili göstərir ki, bu əməkdaşlığın dayanıqlı və funksional şəkildə qurulması üçün çoxşaxəli yanaşmalara ehtiyac vardır. Xüsusilə, maarifləndirmə və davamlı təlim proqramları, effektiv kommunikasiya mexanizmləri və psixoloji dəstək strukturlarının mövcudluğu valideynlərin və müəllimlərin birgə fəaliyyətini stimullaşdırır, qarşılıqlı etimadı artırır və övladların təhsil mühitində tam şəkildə iştirakına şərait yaradır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, əməkdaşlıq nə qədər məqsədyönlü və sistemli şəkildə təşkil olunarsa, inklüzivlik prinsiplərinin reallaşma səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur. Həmçinin, hüquqi və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, resurs təminatının genişləndirilməsi, rəqəmsal

texnologiyaların səmərəli tətbiqi və uşaqmərkəzli əməkdaşlıq modeli əməkdaşlığın şəffaf, məsuliyyətli və davamlı şəkildə təşkil olunmasına töhfə verir. Multidissiplinar yanaşmanın təşviqi və dövlət səviyyəsində inklüzivlik strategiyalarının dəstəklənməsi isə bu prosesi makro səviyyədə sistemləşdirir və davamlı inkişafını təmin edir. Bütün bu komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməli, hər biri təhsilin inklüziv dəyərlərə əsaslanan idarəetmə modelini dəstəkləməlidir. Beləliklə, valideyn-müəllim əməkdaşlığını gücləndirən bu tədbirlərin sistemli şəkildə tətbiqi inklüziv təhsilin davamlı inkişafına və hər bir şagirdin potensialının tam reallaşmasına şərait yarada bilər.

1.4. Beynəlxalq və yerli təcrübədə əməkdaşlıq modelləri

Inklüziv təhsilin uğurla tətbiq olunması üçün müəllim-valideyn əməkdaşlığı yalnız nəzəri yanaşmalarla deyil, həm də müxtəlif ölkələrin praktiki təcrübəsi ilə dəstəklənməlidir. Müasir təhsil sistemləri göstərir ki, müxtəlif sosial, mədəni və institusional kontekstlərdə tətbiq olunan əməkdaşlıq modelləri təhsilin keyfiyyətinə və şagirdlərin inkişafına bilavasitə təsir göstərir. Beynəlxalq səviyyədə inkişaf etmiş təhsil sistemlərində valideyn-məktəb əlaqələri hüquqi çərçivələrlə tənzimlənir, strukturlaşdırılmış modellərlə gücləndirilir və sistemli geribildirim mexanizmləri ilə dəstəklənir. Yerli təcrübədə isə bu modellərin formalaşması daha çox son dövrlərdə həyata keçirilən islahatlar, dövlət proqramları və donor layihələri çərçivəsində inkişaf etdirilməyə başlanmışdır. Aşağıda beynəlxalq və yerli praktikanın müqayisəli təhlili əsasında, müxtəlif əməkdaşlıq modellərinin mahiyyəti və tətbiq xüsusiyyətləri elmi əsaslarla izah olunmuşdur:

Beynəlxalq təcrübələrdə inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri: beynəlxalq təhsil sistemlərində inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi məqsədilə müxtəlif əməkdaşlıq modelləri tətbiq edilir. Bu modellər valideyn, müəllim, məktəb rəhbərliyi və digər müvafiq tərəflər arasında davamlı, strukturlaşdırılmış və hüquqi əsaslara söykənən əməkdaşlığı təmin etməyə yönəlmişdir. Xüsusilə İsveç, ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, və Finlandiya kimi ölkələrdə inklüziv təhsil siyasəti çərçivəsində müəllim-valideyn əməkdaşlığı pedaqoji strategiyanın əsas komponentlərindən biri kimi qəbul olunur.

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) və UNESCO-nun inklüziv təhsil yanaşması - BMT və UNESCO inklüziv təhsilin inkişafını dəstəkləyən beynəlxalq qurumlardır. 1994-cü ildə keçirilən “Inklüziv Təhsil: Hər Kəs Üçün Təhsil” adlı UNESCO konfransında inklüziv təhsilin əsas prinsipləri müəyyən edilib. Bu yanaşma, uşaqların təhsil mühitində bərabər

imkanlara malik olmasını təmin etməyi hədəfləyir. Burada əsas məqsəd uşaqların yalnız fiziki mövcudluğunun təmin edilməsi deyil, həm də onların sosial integrasiyası və fərdi ehtiyaclarının qarşılınmasıdır. BMT və UNESCO-nun yaradılmış təhsil siyasətləri, ölkələrə inklüziv yanaşmaları tətbiq etmək üçün resurslar təqdim edir və təhsil müəssisələri ilə icmalar arasında əməkdaşlığı təşviq edir (UNESCO, 1994, s. 5).

2. İsveçdə inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri - İsveçdə inklüziv təhsil sistemində müəllim-valideyn əməkdaşlığına böyük əhəmiyyət verilir. Müəllimlərin inklüziv təhsilə münasibəti və özünə inamı, valideynlərlə əməkdaşlıq səviyyəsi ilə sıx əlaqəlidir. Araşdırmalar göstərir ki, müəllimlərin əksəriyyəti inklüziv təhsilə müsbət yanaşır, lakin onların təxminən üçdə ikisi bu sahədə öz bacarıqlarına dair narahatlıqlarını ifadə edir. Bu, müəllimlərin inklüziv təhsildə daha effektiv olmaları üçün əlavə dəstək və təlimə ehtiyac duyduqlarını göstərir. Bundan başqa, İsveçdə “Partnering for Change” (P4C) adlı əməkdaşlıq modeli tətbiq olunur. Bu model, məktəblərdə xidmətlərin uşaqların ehtiyaclarına əsaslanaraq üç səviyyədə (sinif, qrup və fərdi müdaxilələr) göstərilməsini nəzərdə tutur. P4C modeli, müəllimlər, valideynlər və digər mütəxəssislər arasında sıx əməkdaşlığı təşviq edir və inklüziv təhsil mühitlərinin yaradılmasına yönəlmişdir.

3. ABŞ-da inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri - ABŞ-da inklüziv təhsil sistemi müəllimlərlə valideynlər arasında güclü əməkdaşlıq üzərində qurulmuşdur. Bu əməkdaşlıq hüquqi çərçivə ilə tənzimlənir, şagirdin fərdi ehtiyaclarına uyğun təhsil planlarının birgə hazırlanması ilə müşayiət olunur. Ən geniş yayılmış forma Fərdi Təhsil Proqramı (IEP – Individualized Education Program) modelidir. Burada valideynlər təkcə müşahidəçi deyil, həm də təhsilin planlaşdırılması və qiymətləndirilməsi prosesində fəal tərəfdaş kimi iştirak edirlər. ABŞ təcrübəsində valideynlərin hüquqları qanunla qorunur və onların təhsil prosesində iştirakı məcburi və təşkilati bir hissə hesab olunur. Əməkdaşlıq forması adətən müntəzəm iclaslar, yazılı planlar, rəy formaları və ailə təlimləri vasitəsilə həyata keçirilir. Həmçinin, müəllimlər və valideynlər arasında açıq və davamlı ünsiyyətə böyük önəm verilir.

4. Kanadada inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri - Kanadada inklüziv təhsil valideynin yalnız məlumat alan deyil, təhsilin planlaşdırılması, tətbiqi və qiymətləndirilməsi prosesində fəal tərəfdaş kimi iştirakını nəzərdə tutur. Valideynlər fərdi təhsil proqramlarının (IEP) hazırlanmasında müəllimlərlə birgə iştirak edir və eyni zamanda məktəbdaxili qərarvermə strukturlarında – məsələn, valideyn şuralarında – təmsil olunurlar. Bu yanaşma inklüziv təhsilin

keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, ailə-məktəb münasibətlərini gücləndirir və sosial integrasiyanı dəstəkləyir (Ryan & Cole, 2009, s. 87–90).

5. Böyük Britaniyada inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri - Böyük Britaniyada inklüziv təhsil siyasəti valideynlərin təhsil prosesində aktiv və bərabər hüquqlu tərəfdaş kimi iştirakını təşviq edən hüquqi və təşkilati çərçivəyə əsaslanır. 2014-cü ildən qüvvəyə minmiş “Special Educational Needs and Disability (SEND) Code of Practice” sənədi valideynlərin və uşaqların fikirlərinə əsaslanaraq fərdi dəstək planlarının hazırlanmasını və həyata keçirilməsini vacib sayır. Bu model müəllim, valideyn və xüsusi təhsil üzrə mütəxəssis arasında koordinasiyalı, şəffaf və davamlı əməkdaşlıq yaratmağı hədəfləyir. Valideynlər təhsil ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, fərdi planlaşdırma və tədris prosesinin monitorinqində hüquqi cəhətdən qorunan və fəal iştirakçı statusuna malikdirlər (Department for Education & Department of Health, 2015, s. 21–28).

6. Finlandiyada inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri - Finlandiya inklüziv təhsilin tətbiqində valideynləri təhsil prosesinin ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edir. Burada müəllim-valideyn əməkdaşlığı etimada, qarşılıqlı hörmətə və erkən müdaxiləyə əsaslanır. Uşağın ehtiyacları aşkarlandığında valideynlər dərhal prosesə cəlb olunur və məktəb psixoloqu, xüsusi müəllim və sinif rəhbəri ilə birlikdə şəxsi dəstək planı (HOJKS – Henkilökohtainen opetuksen järjestämistä koskeva suunnitelma) hazırlanır. Bu planın hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı valideynlər fikir bildirən deyil, ortaq qərar verən tərəf kimi çıxış edir (Halinen & Järvinen, 2008, s. 85-86). Finlandiya modeli valideynlərin məktəblə rutin, qeyri-formal və rəsmi ünsiyyət vasitəsilə daimi əlaqədə olmasını təşviq edir. Müəllimlər üçün hazırlanan pedaqoji proqramlarda valideynlərlə effektiv əməkdaşlıq bacarıqları vurğulanır və bu da sistemli yanaşmanı gücləndirir.

Yerli təcrübədə inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelləri: müxtəlif ölkələrin yerli təcrübələri göstərir ki, əməkdaşlıq modellərinin tətbiqi milli təhsil strategiyasından, cəmiyyətin münasibətlərdən və institusional hazırlıq səviyyəsindən ciddi şəkildə asılıdır. Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsilin tətbiqi ilə bağlı dövlət siyasətinin formalaşması son onillikdə daha da aktuallaşmış və bu istiqamətdə hüquqi, institusional və metodoloji çərçivələrin qurulmasına başlanılmışdır. Xüsusilə, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (2013, s. 6-7) və “2020–2025-ci illər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” kimi mühüm sənədlər inklüziv təhsilin prinsiplərini və onun həyata keçirilməsində tərəfdaşlıq əsaslı əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır (Nazirlər Kabineti, 2020,

s. 3-4). Həmin sənədlərə əsasən, valideynlərin, müəllimlərin və digər mütəxəssislərin əməkdaşlıq etdiyi sistemlərin təşkili inklüziv təhsilin effektivliyini təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Yerli təcrübədə əməkdaşlıq modelləri əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilir:

1. Məktəb-valideyn əməkdaşlıq modeli - Azərbaycan təhsil sistemində inklüziv təhsilin effektivliyini təmin etmək üçün məktəblərlə valideynlər arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması əsas şərtlərdən biridir. Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanan “Ümumi təhsil müəssisəsində inklüziv təhsilin təşkili Qaydaları” (2020) sənədində valideynlərin təlim-tərbiyə prosesində iştirakının vacibliyi qeyd olunur. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində valideynlər:

- fərdi təhsil planlarının hazırlanmasında iştirak edir,
- pedaqoqlarla mütəmadi görüşlər keçirir,
- uşaqların sosial adaptasiyası və inkişafı üzrə məlumatlandırılırlar.

Bu model valideynləri passiv müşahidəçi deyil, aktiv tərəfdaş statusuna gətirir.

2. Müəllim-psixoloq-loqoped əməkdaşlıq modeli - inklüziv siniflərdə çalışan müəllimlərin təkbəşinə bütün fərqli ehtiyaclara cavab verməsi çətin olduğundan, daxili məktəb əməkdaşlığı modeli çərçivəsində psixoloq, loqoped, xüsusi təhsil üzrə mütəxəssislərlə birgə fəaliyyət zəruri sayılır. Bu əməkdaşlıq:

- fərdi təhsil ehtiyaclarının diaqnostikası,
- sosial və emosional dəstəyin təmin olunması,
- davranış strategiyalarının qurulması istiqamətində həyata keçirilir.

Təhsil müəssisələrində bu tip multidissiplinar komanda əməkdaşlığı kompleks və davamlı dəstək sistemi yaradır.

3. Məktəb-icma əməkdaşlıq modeli - son illərdə Azərbaycanda inklüziv təhsilin icma əsaslı yanaşma ilə inkişaf etdirilməsi də diqqət cəlb edir. Bu model çərçivəsində məktəblər aşağıdakı qurumlarla əməkdaşlıq edirlər:

- yerli icra hakimiyyətləri və sosial xidmət mərkəzləri,
- qeyri-hökumət təşkilatları (məsələn, “Ümidli Gələcək”, “Əlil Təşkilatları İttifaqı”, “ADDIM”),

- BMT və UNICEF-in yerli layihələri.

Bu əməkdaşlıq sosial xidmətlərin, psixoloji dəstəyin və inklüziv mühitin inkişafına yönəlmiş lokal və institusional resursların səfərbər edilməsinə imkan yaradır.

4. Dövlət və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq modeli - Azərbaycan hökuməti inklüziv təhsilin inkişafında beynəlxalq təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq edir. UNICEF, UNESCO, Avropa İttifaqı, SƏLİS layihəsi kimi tərəfdaşlar vasitəsilə müxtəlif təlim proqramları, pedaqoji metodika dəstəyi və pilot layihələr həyata keçirilir. Bu əməkdaşlıq:

- müəllimlərin peşəkar inkişafını,
- hüquqi və institusional bazanın gücləndirilməsini,
- monitorinq və qiymətləndirmə sistemlərinin qurulmasını hədəfləyir.

Xüsusilə, UNICEF-in “İnklüziv Təhsilin Təkmilləşdirilməsi” layihəsi çərçivəsində bir çox regionlarda müəllimlər üçün təlimlər keçirilmiş və inklüziv siniflərin metodik təminatı daha da gücləndirilmişdir.

5. Təhsil müəssisələri arasında şəbəkələşmə və bilik mübadiləsi modeli - bəzi regionlarda aparıcı ümumtəhsil müəssisələri inklüziv təhsili uğurla tətbiq edən məktəblərlə təcrübə mübadiləsi aparır. Bu model vasitəsilə:

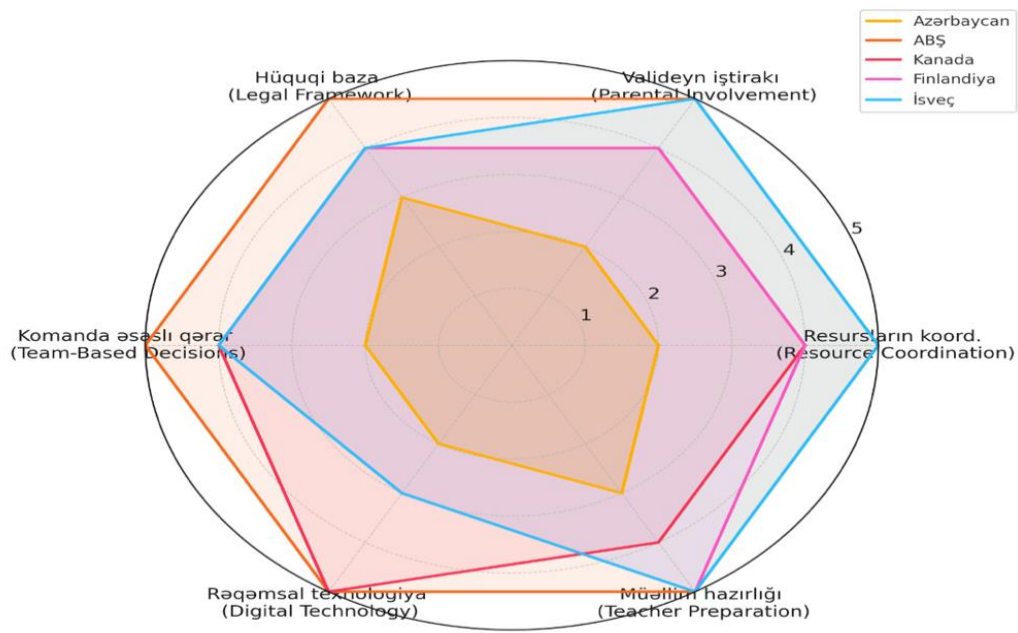
- pedaqoqlar arasında peer-learning (tərəfdaş öyrənmə) təşviq olunur,
- uğurlu təcrübələr yayılır və uyğunlaşdırılır,
- inklüziv təhsilin dayanıqlılığı artırılır.

Bu əməkdaşlıq modeli həm də resursların paylaşılması və ümumi standartların formalaşmasına xidmət edir.

Tədqiqat göstərdi ki, inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi yalnız pedaqoji və metodoloji vasitələrlə deyil, eyni zamanda müəllim-valideyn-icma əməkdaşlığına əsaslanan sistemli yanaşmalarla mümkündür. ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, İsveç və Finlandiya kimi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, valideynlərin təhsil prosesində hüquqi cəhətdən tanınmış fəal tərəfdaş kimi iştirakı, fərdi təhsil planlarının hazırlanması və tətbiqi, məktəb strukturlarında təmsil olunması və mütəmadi əlaqənin qurulması inklüziv təhsilin effektivliyini artırır. Bu modellər qarşılıqlı hörmət, şəffaf ünsiyyət və qərarvermədə ortaq məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanır. Azərbaycan təcrübəsində isə əməkdaşlıq modelləri son illərdə qəbul

olunmuş dövlət proqramları, normativ sənədlər çərçivəsində formalaşdırılır. Yerli səviyyədə məktəb-valideyn münasibətlərinin gücləndirilməsi, məktəb-psixoloq-loqoped komandalarının qurulması, icma və qeyri-hökumət qurumları ilə əməkdaşlıq, beynəlxalq təşkilatların texniki və metodik dəstəyi bu sahədə əsas istiqamətlər kimi çıxış edir. Təhlil göstərir ki, bu modellərin sistemləşdirilməsi və davamlılığı inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, şagirdlərin sosiallaşması və akademik inkişafında mühüm rol oynayır. Beləliklə, inklüziv təhsil sahəsində beynəlxalq təcrübələrin uyğunlaşdırılması, yerli potensialın gücləndirilməsi və əməkdaşlıq mədəniyyətinin sistemlik təşviqi təhsil siyasətində əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır (UNESCO, DfE (Department for Education), Ryan & Cole və s.).

Qrafik 1.4.1. Inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modellərinin ölkələr üzrə müqayisəsi

Bu qrafik Azərbaycan, ABŞ, Kanada, Finlandiya və İsveç kimi ölkələrdə inklüziv təhsildə tətbiq olunan əməkdaşlıq modellərini altı əsas meyar üzrə müqayisə edir: resursların koordinasiyası, valideyn iştirakı, hüquqi baza, komanda əsaslı qərarvermə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və müəllim hazırlığı. Qrafikdən göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahələrdə strukturlaşdırılmış və sistemli yanaşmalar mövcuddur. Azərbaycan isə bəzi sahələrdə irəliləyişlər göstərsə də, ümumi göstəricilər hələ də tam sistemli əməkdaşlıq modelinə keçid mərhələsində olduğunu göstərir. Bu müqayisə inklüziv təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında beynəlxalq təcrübədən faydalanmağın vacibliyini önə çıxarır.

Azərbaycanın inklüziv təhsil sahəsində beynəlxalq modellərlə müqayisədə müəyyən irəliləyişlər əldə etməsinə baxmayaraq, müəllim-valideyn əməkdaşlığının daha da inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə addımlar atılmalıdır:

- valideynlərin qərarvermə proseslərində iştirakı üçün hüquqi mexanizmlərin daha da gücləndirilməsi;
- Müəllimlərin inklüziv pedaqoji bacarıqlarının artırılması üzrə ixtisasartırma tədbirlərinin genişləndirilməsi;
- Rəqəmsal əlaqə vasitələrinin və valideyn portallarının ölkə üzrə standartlaşdırılması;
- Regionlararası resurs bərabərsizliyinin aradan qaldırılması üçün mərkəzləşdirilmiş dəstək mexanizmlərinin qurulması;
- Pedaqoji universitetlərdə inklüziv təhsil metodologiyasının müəllim hazırlığı proqramlarına sistemli inteqrasiyası.

Yekun olaraq, inklüziv təhsildə uğurun açarı məktəb, valideyn və cəmiyyət arasında qarşılıqlı etimada əsaslanan davamlı əməkdaşlıq modelinin formalaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə aparılan sistemli islahatlar Azərbaycan təhsil sistemində inklüzivliyin keyfiyyətini yüksəltmək potensialına malikdir.

II FƏSİL. METODOLOGİYA

2.1. Tədqiqatın məqsədi

Bu araşdırmanın əsas hədəfi inklüziv təhsil mühitində müəllim və valideynlər arasında formalaşan əməkdaşlıq səviyyəsini, qarşıya çıxan problemləri və bu əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsinə yönələn strategiyə həll yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqat məqsədini reallaşdırmaq sorğuya əsaslanan metodologiya tətbiq edilmiş və respondentlərdən (müəllimlər və valideynlər) strukturlaşdırılmış suallardan ibarət məlumatlar toplanmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının intensivliyini, ünsiyyət formalarını, əməkdaşlıqdan məmnunluq səviyyəsini və əməkdaşlığa maneə olan səbəbləri araşdırmaqdır. Bu məqsədlə həm kəmiyyət, həm də qismən keyfiyyət (açıq suallar) tipli məlumatlar əldə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı respondentlərin cinsi, yaşı, statusu (müəllim və ya valideyn olması), inklüziv təhsildə təcrübəsi və əməkdaşlıq formaları əsas dəyişənlər kimi nəzərdən keçirilmişdir. Əlavə olaraq əməkdaşlığın nəticələri və əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər də toplanmışdır.

Tədqiqatda istifadə olunan dəyişənlər və ölçmə üsulları aşağıdakı cədvəldə təqdim olunmuşdur:

Cədvəl 2.1.1. Tədqiqat modeli

Blok	Dəyişən	Ölçmə növü	Sual №
Demoqrafik göstəricilər	Cins, yaş, status (müəllim/valideyn)	Nominal və ordinal	1, 2, 3
Təcrübə	İnklüziv təhsildə fəaliyyət müddəti	Ordinal	6
Əməkdaşlıq vəziyyəti	Əməkdaşlığın intensivliyi, forması, ünsiyyət tezliyi	Ordinal və nominal	7, 8, 9, 10
Məmnunluq	Əməkdaşlıq səviyyəsindən razılıq, qarşılıqlı etimad səviyyəsi	Ordinal	11, 17
Maneələr	Əməkdaşlığa maneə olan faktorlar	Nominal (çoxseçimli)	12
Təkmilləşdirmə tədbirləri	Əməkdaşlığı gücləndirmək üçün təkliflər	Nominal və açıq cavab	13, 14, 24
İnformasiya səviyyəsi	İnklüziv təhsil haqqında məlumatlılıq	Ordinal	15

Kommunikasiya vasitələri	Effektiv ünsiyyət üsulu seçimi	Nominal	16
Məktəb siyasəti və modellər	Rəsmi əməkdaşlıq modeli olub-olmaması və vacibliyi	Nominal və ordinal	20, 21
Əməkdaşlıq nəticələri	Əməkdaşlığın şagirdə təsiri	Nominal (çoxseçimli)	22
Keyfiyyətli məlumatlar	Uğurlu əməkdaşlıq nümunəsi və gələcək təkliflər	Açıq cavablar	23, 24

Hər bir dəyişən anket sualları ilə ölçülmüş və kəmiyyət (qapalı suallar) və keyfiyyət (açıq suallar) məlumatlarının toplanmasına imkan yaratmışdır. Əldə edilən məlumatlar həm statistik üsullarla, həm də məzmun təhlili vasitəsi ilə sistemli şəkildə analiz olunmuşdur.

2.2. Tədqiqat iştirakçıları

Araşdırma Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində yerləşən ümumi təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər və övladları inklüziv təhsildə iştirak edən valideynlər arasında aparılmışdır. Tədqiqatda məqsədli seçim üsulu tətbiq olunmuş, yəni iştirakçılar inklüziv təhsildə birbaşa təcrübəsi olan şəxslər arasından seçilmişdir.

Sorğuya ümumilikdə 150 nəfər cəlb olunmuşdur:

- 79 nəfər müəllim (inklüziv siniflərdə dərs deyən)
- 71 nəfər valideyn (inklüziv təhsildə övladı olan)

Aşağıda iştirakçıların bölgüsü və əsas göstəriciləri əks olunmuşdur:

Cədvəl 2.2.1. İştirakçıların ümumi bölgüsü

İştirakçı qrupu	Say	Cins bölgüsü (Qadın/Kişi)	Yaş bölgüsü (20-30, 31-40, 41-50, 51+)	İnklüziv təhsildə təcrübə (1 ildən az, 1-3 il, 4-6 il, 6 ildən çox)
Müəllimlər	79	60/19	25/36/1/4	18/22/21/18
Valideynlər	71	28/43	11/26/27/7	14/24/19/14

Tədqiqat iştirakçılarının əksəriyyəti qadın olmuşdur ki, bu da təhsil və ailə münasibətlərində qadınların daha fəal iştirakını əks etdirir. Yaş bölgüsünə əsasən, iştirakçıların çoxu 31-40 yaş aralığında olmuşdur. İştirakçıların əksəriyyəti inklüziv təhsildə 1-3 il arası

təcrübəyə malikdir. Sorğular könüllü əsasda, anonimlik qorunmaqla həyata keçirilmişdir. İştirakçılara sorğuda iştirak etmənin könüllü olduğu və əldə edilən məlumatların yalnız elmi məqsədlər üçün istifadə ediləcəyi əvvəlcədən izah edilmişdir.

2.3. Data toplama aləti

Məlumatların toplanması - tədqiqatda məlumatların toplanması üçün strukturlaşdırılmış anket (sorğu) alətindən istifadə olunmuşdur. Alətin hazırlanması və tətbiqi prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olmuşdur:

1. Alətin hazırlanması:

- Suallar beynəlxalq və yerli ədəbiyyatda inklüziv təhsil və valideyn–müəllim əməkdaşlığı sahəsində mövcud tədqiqatlar əsasında formalaşdırılmışdır.
- 24 sualdan ibarət olan anketdə həm qapalı suallar, həm də respondentlərin öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə imkan verən açıq suallar yer almışdır.

2. Məzmunun etibarlılığının təmin edilməsi:

- Anketə daxil edilən bütün maddələr diqqətlə təhlil olunmuş, məzmun etibarlılığı (content validity) elmi əsaslara söykənərək yoxlanılmışdır.

3. Anketin strukturu: aşağıdakı cədvəldə sorğu zamanı verilən suallar göstərilmişdir.

Cədvəl 2.3.1. Sorğudakı suallar

№	Sual mətni	Cavab formatı
Q1	Cinsiniz?	Tək seçim
Q2	Yaşınız?	Tək seçim
Q3	Sizi necə tanıyaq?	Tək seçim
Q4	Müəllimsinizsə, harada və neçə şagirdə dərs deyirsiniz?	Açıq
Q5	Valideynsinizsə, neçə uşağınız var və yaşları nədir?	Açıq
Q6	İnklüziv təhsildə neçə ildir iştirak edirsiniz?	Tək seçim
Q7	İnklüziv təhsil prosesində əməkdaşlıq necə həyata keçirilir?	Tək seçim
Q8	Müəllim–valideyn əməkdaşlığı inklüziv təhsildə nə dərəcədə vacibdir?	Tək seçim
Q9	Müəllim və valideynlər arasında ünsiyyətin tezliyi necədir?	Tək seçim
Q10	Əməkdaşlıq hansı formada aparılır?	Çoxseçimli
Q11	Əməkdaşlıq səviyyəsindən nə dərəcədə razısınız?	Tək seçim

Q12	Əməkdaşlığa ən çox hansı amillər maneə olur?	Çoxseçimli
Q13	Əməkdaşlığı gücləndirmək üçün hansı tədbirlər lazımdır?	Çoxseçimli
Q14	Əməkdaşlığı artırmaq üçün sizin tövsiyəniz nədir?	Açıq
Q15	İnklüziv təhsil haqqında məlumatlılıq səviyyəniz nədir?	Tək seçim
Q16	Hansı kommunikasiya vasitəsi daha effektivdir?	Tək seçim
Q17	Qarşılıqlı etimad səviyyəsini necə qiymətləndirirsiniz?	Tək seçim
Q18	Qarşılıqlı məqsəd və hədəflər necə müəyyənləşdirilir?	Tək seçim
Q19	İdeal əməkdaşlıq şəraiti necə olmalıdır?	Açıq
Q20	Məktəbdə rəsmi əməkdaşlıq modeli varmı? Varsa, səviyyəsi necədir?	Açıq
Q21	Belə bir modelin olması nə dərəcədə vacibdir?	Tək seçim
Q22	Müəllim–valideyn əməkdaşlığı şagirdə necə təsir edir?	Çoxseçimli
Q23	Son zamanlarda uğurlu əməkdaşlıq nümunənizi qısaca təsvir edin.	Açıq
Q24	Gələcəkdə müəllim–valideyn əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi üçün hansı təklifləriniz var?	Açıq

4. Tətbiq üsulu:

- Anket onlayn (Google Forms) formatında iştirakçıların rahatlığı nəzərə alınaraq paylaşılmışdır.
- Məlumat toplama mərhələsi 1 ay ərzində tamamlanmışdır.

Beləliklə, hazırlanan və sınaqdan keçirilmiş strukturlu anket vasitəsilə toplu kəmiyyət və açıq tipli keyfiyyət məlumatları əldə olunmuş, bu da inklüziv təhsildə müəllim–valideyn əməkdaşlığının bütün aspektlərini əhatə etməyə imkan vermişdir.

2.4. Dataların toplanması

Bu bölmədə inklüziv təhsil kontekstində müəllim–valideyn əməkdaşlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən məlumat toplama prosesinin hər bir mərhələsi ətraflı şəkildə təsvir olunur. Burada inklüziv təhsildə müəllim–valideyn əməkdaşlığını qiymətləndirmək üçün məlumatların tamamilə onlayn mühitdə necə toplandığı izah edilir. Onlayn sorğu üsulu seçilməklə, həm respondentlər üçün rahatlıq təmin edilmiş, həm də məlumatların avtomatlaşdırılmışlıq, təhlükəsizlik və çeviklik kimi üstünlüklərindən istifadə olunmuşdur. Dataların düzgün, tam və məxfiliyinə hörmətlə yanaşılaraq toplanması üçün aşağıdakı addımlar atılmışdır.

1. Anketin dizaynı və planlaması:

Bu bölmədə sorğunun nəzəri əsasları, sual formalaşması prinsipləri, pilot sınaq və yekun redaktə mərhələlərindən ibarət dizayn-planlama prosesi ətraflı təsvir olunur.

Əsas prinsiplər:

- **Məqsədə uyğunluq:** hər bir sual müəllim-valideyn əməkdaşlığını ayrı-ayrı komponentlər (tezlik, forma, etimad, maneələr və s.) üzrə ölçməyə xidmət edir.
- **Sadə və aydın dil:** terminoloji qarışıqlığın qarşısını almaq üçün suallar Azərbaycan dilində qısa cümlələrlə formalaşdırıldı.
- **Qarışıq sual növləri:** kəmiyyət məlumatı üçün çoxseçimli, keyfiyyətli məlumat üçün isə açıq suallar istifadə olundu.
- **Etibarlılıq və etibarlılığın ölçülməsi:** pilot nəticələri əsasında Cronbach's α hesablanmışdır.

Sual blokları və növləri: aşağıdakı cədvəldə sorğunun 24 sualı məzmun baxımından altı məntiqi blok üzrə qruplaşdırılıb. Hər blok müəyyən bir mövzunu – iştirakçıların demoqrafik xüsusiyyətlərindən başlayaraq, onların inklüziv təhsildəki təcrübəsi, müəllim–valideyn əməkdaşlığının vəziyyəti, qarşılaşdıqları maneələr, istifadə etdikləri kommunikasiya vasitələri, etimad səviyyəsi və gələcək təkliflərinə qədər – əhatə edir. Bloklar arasındakı ardıcılıq belə qurulmuşdur ki, respondent əvvəlcə özünü təqdim etsin, daha sonra roluna uyğun fərdi detalları versin, ardınca əməkdaşlıqla bağlı fikirlərini sıralasın və nəhayət, açıq suallarda ətraflı rəyini bölühsün. Həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətli məlumat toplamağa imkan verən sual növləri — çoxseçimli və açıq cavab — balanslı şəkildə yerləşdirilib ki, tədqiqatın hədəflərinə uyğun olaraq həm statistik, həm də məzmun təhlili aparılsın.

Cədvəl 2.4.1. Sual blokları və növləri

Blok №	Blokun mövzusu	Sual növləri	Sualların sayı
1	Demoqrafik göstəricilər	Çoxseçimli (radio, drop-down)	3
2	Rolu və əlaqədar sorğular	Çoxseçimli + qısa mətn (branching)	2
3	Təcrübə və əməkdaşlığın vəziyyəti	Likert şkala (4-pilləli), çoxseçimli	6
4	Əməkdaşlığa maneələr və təkliflər	Çoxseçimli + açıq uçlu	3

5	Kommunikasiya, etimad və hədəflər	Likert şkala (5-pilləli), çoxseçimli	4
6	Model, təsir və gələcək təkliflər	Çoxseçimli + açıq uçlu	6
Cəmi			24

Planlaşdırma və vaxt cədvəli: Aşağıdakı cədvəldə sorğunun dizayn və planlama mərhələləri, hər bir mərhələnin müddəti, icra tarixləri və məsul şəxslər göstərilmişdir.

Cədvəl 2.4.2. Planlaşdırma və vaxt cədvəli

Fəaliyyət	Müddət	Tarixlər	Məsul şəxs
Literaturaya baxış və sual hazırlığı	7 gün	01– 07.03.2025	Sorğu müəllifi
Pilot sınaq	5 gün	8–12.03.2025	Sorğu müəllifi
Pilot nəticələrinin təhlili və düzəlişlər	3 gün	13– 15.03.2025	Sorğu müəllifi
Formanın final versiyasının hazırlanması	2 gün	16– 17.03.2025	Sorğu müəllifi
Google Forms parametrlərinin qurulması	1 gün	18.03.2025	Sorğu müəllifi
Sorğunun yayımı (e-poçt, qruplar)	1 gün	19.03.2025	Məktəb koordinatoru
Xatırlatma mesajlarının planlanması	1 gün	20.03.2025	Sorğu müəllifi

Bu fəsildə inklüziv təhsildə müəllim–valideyn əməkdaşlığını qiymətləndirmək məqsədilə aparılan sorğunun məlumat toplama prosesi bütün mərhələləri ilə sistemli şəkildə təsvir edilmişdir. Bütün addımlar, həm metodoloji yanaşmanın düzgün qurulması, həm də toplanmış məlumatların etibarlılığı, düzgünlüyü və məxfiliyinin qorunması baxımından beynəlxalq etika və keyfiyyət meyarları nəzərə alınmaqla planlı şəkildə həyata keçirilmişdir.

Sorğu prosesində texniki baxımdan əlverişli olan Google Forms platforması seçilmiş və bu qərar platformanın rahatlıq və funksionallıq imkanlarına əsaslanaraq verilmişdir. Sorğu hazırlanarkən platformanın əsas funksiyalarından istifadə olunmuş, bu məlumat təhlükəsizliyini və istifadəçilər üçün rahatlığı təmin etmişdir. Anketin dizaynı mərhələsində sualların nəzəri əsaslara söykənməsi, məqsədə uyğunluq, aydın dil istifadəsi və müxtəlif sual növlərinin balanslaşdırılmış şəkildə yerləşdirilməsi kimi prinsiplərə ciddi riayət olunmuşdur. Nümunənin qurulması zamanı region, rol, cins və yaş üzrə balanslı stratifikasiya aparılaraq ümumi 150 respondentlik (79 müəllim və 71 valideyn) müxtəlif tərkibli etibarlı nümunə təmin edilmişdir. Demografik tərkib respondentlərin sosial-məkan müxtəlifliyini əks etdirərək,

inklüziv təhsildə müəllim–valideyn əməkdaşlığının müxtəlif aspektlərini öyrənmək üçün geniş əsas yaratmışdır. Məlumatların emalı mərhələsində elmi standartlara uyğunluq və yüksək keyfiyyət tələbi əsas prinsip kimi qəbul edilmişdir. Beləliklə, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətli datalar eyni anda analitik dəyərə sahib olmuşdur. Etik prinsiplərə uyğun olaraq respondentlərin anonimliyi və şəxsi məlumatlarının məxfiliyinə ciddi şəkildə riayət edilmişdir.

Bütün bu tədbirlər birlikdə bu tədqiqatın etibarlılıq, obyektivlik və təhlil keyfiyyəti baxımından yüksək elmi standartlara cavab verdiyini sübut edir. İndi toplanmış məlumatlar əsasında inklüziv təhsildə müəllim–valideyn əməkdaşlığının aktual vəziyyəti, qarşıya çıxan çətinliklər və gələcək inkişaf imkanları barədə ətraflı nəticələr çıxarmağa hazır zəmin mövcuddur.

2.5. Dataların analizi

Təsviri statistika təhlili - inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının əhəmiyyətini araşdırmaq məqsədilə keçirilən sorğuda ümumilikdə 150 nəfər iştirak etmişdir. Respondentlərdən toplanan məlumatlar təsviri statistika üsulları ilə analiz edilmiş, hər bir sual üzrə cavabların faiz bölgüsü müəyyən edilmişdir. Aşağıda respondentlərin demografik xüsusiyyətləri, inklüziv təhsil təcrübəsi, əməkdaşlıq forması, ünsiyyət tezliyi və əməkdaşlıq səviyyəsinə dair ümumi mənzərə əks olunub.

Cədvəl 2.5.1. Təsviri statistika cədvəli

№	Sual	Cavab variantı	Faiz (%)
1	Cinsiniz	Qadın	58,7%
		Kişi	41,3%
2	Yaşınız	20–30 yaş	24%
		31–40 yaş	41,3%
		41–50 yaş	27,3%
		51 və yuxarı	7,3%
3	Sizi necə tanıyaq?	Müəllim	52,7%
		Valideyn	47,3%
6	İnklüziv təhsildə neçə ildir fəaliyyət göstərirsiniz?	1 ildən az	21,3%
		1–3 il	30,7%
		4–6 il	26,7%

		6 ildən çox	21,3%
7	İnklüziv təhsil prosesində əməkdaşlıq necə həyata keçirilir?	Heç bir əməkdaşlıq yoxdur	8%
		Zəif əməkdaşlıq var	27,3%
		Vaxtaşırı əməkdaşlıq olunur	30%
		Davamlı və mütəşəkkil əməkdaşlıq mövcuddur	34,7%
8	Müəllim-valideyn əməkdaşlığı inklüziv təhsildə nə dərəcədə vacibdir?	Çox vacib	56%
		Vacib	40,7%
		Az vacib	2,3%
		Vacib deyil	1%
9	Müəllim və valideynlər arasında ünsiyyətin tezliyi	Həftədə bir neçə dəfə	40,7%
		Ayda bir dəfə	28%
		Yalnız problem olduqda	23,3%
		Demək olar ki, ünsiyyət olmur	8%
10	Əməkdaşlıq hansı formada aparılır?	Valideyn iclasları	40%
		Fərdi görüşlər	34%
		Telefon və onlayn ünsiyyət	64,7%
		Müştərək tədbirlər (təlim, seminar və s.)	21,3%
11	Əməkdaşlıq səviyyəsindən nə dərəcədə razısınız?	Tam razı	30,7%
		Qismən razı	32,7%
		Neytral	15,3%
		Qismən narazı	16%
		Tam narazı	5,3%
13	Əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün hansı tədbirlər lazımdır?	Maarifləndirici seminarlar	52,7%
		Müştərək layihələr	62%
		Müntəzəm görüşlərin təşkili	60,7%
		Dövlət dəstəyi və resurs təminatı	30%

15	İnklüziv təhsil haqqında məlumatlılıq səviyyəsi	Yüksək	36%
		Orta	47,3%
		Aşağı	16,7%
16	Əməkdaşlıq zamanı istifadə olunan ən effektiv kommunikasiya vasitəsi	Telefon zəngləri	42,7%
		E-poçt	19,3%
		Məsajlaşma tətbiqləri	54,7%
		Onlayn görüşlər	16,7%
		Ənənəvi görüşlər	24%
17	Əməkdaşlıq prosesində qarşılıqlı etimad səviyyəsi	Çox yüksək	15,3%
		Yüksək	28%
		Orta	36,7%
		Aşağı	15,3%
		Çox aşağı	4,7%
18	Qarşılıqlı məqsəd və hədəflərin müəyyənləşdirilməsi necə həyata keçirilir?	Birgə müəyyənləşdirilir	56%
		Müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilir	28,7%
		Valideyn tərəfindən müəyyənləşdirilir	2%
		Ümumiyyətlə müəyyənləşdirilmir	13,3%
21	Belə bir əməkdaşlıq modelinin olması nə dərəcədə vacibdir?	Çox vacibdir	48,7%
		Vacibdir	48%
		Vacib deyil	1,3%
		Əhəmiyyətsizdir	2%

Təsviri statistika üsulu sorğu nəticələrinin ümumi mənzərəsini təqdim edərək, müşahidə olunan məlumatların strukturunu və əsas tendensiyalarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu tədqiqatda mən təsviri statistika üsulu ilə sorğudan əldə olunan məlumatları təhlil etdim, respondentlərin demoqrafik göstəriciləri, əməkdaşlıq forması, tezliyi və səviyyəsi kimi parametrlər üzrə faiz bölgülərini müəyyənləşdirdim və müəllim-valideyn əməkdaşlığının

inklüziv təhsildəki mövcud vəziyyətini ümumi şəkildə dəyərləndirdim. Cədvəldə respondentlərin demoqrafik və peşə göstəriciləri üzrə faiz bölgüləri əks etdirilərək, təhlil üçün əsas struktur məlumatlar təqdim olunmuşdur. Sorğu nəticələri əməkdaşlıqda istifadə olunan kommunikasiya vasitələri, qarşılıqlı etimad səviyyəsi və inklüziv təhsil haqqında məlumatlılıq dərəcəsi barədə məlumatları da əhatə edir. Təsviri statistika nəticələri araşdırmanın növbəti mərhələsində ətraflı analiz üçün əsas baza təşkil edir.

Çarpaz təhlil - tədqiqatın növbəti mərhələsində inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının müxtəlif dəyişənlər arasında əlaqəsi çarpaz təhlil üsulu ilə araşdırılmışdır. Çarpaz təhlil respondentlərin demoqrafik xüsusiyyətləri, əməkdaşlıq səviyyəsi, ünsiyyət tezliyi və digər əsas göstəricilər arasında mümkün əlaqələri müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu metod dəyişənlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri daha dəqiq şəkildə göstərməyə və əməkdaşlıq modelinin formalaşdırılması üçün əsas tendensiyaları aşkara çıxarmağa imkan yaradır.

Çarpaz təhlil nəticələri aşağıdakı cədvəllərdə təqdim olunmuşdur:

Cədvəl 2.5.2. Müəllim-valideyn statusu ilə əməkdaşlıq səviyyəsi arasında əlaqə

Status	Heç bir əməkdaşlıq yoxdur (%)	Zəif əməkdaşlıq var (%)	Vaxtaşırı əməkdaşlıq olunur (%)	Davamlı və mütəşəkkil əməkdaşlıq mövcuddur (%)
Müəllim	5%	20%	35%	40%
Valideyn	12%	35%	25%	28%

Cədvəl 2.5.3. Yaş qruplarına görə əməkdaşlıq səviyyəsi cədvəli

Yaş qrupu	Heç bir əməkdaşlıq yoxdur (%)	Zəif əməkdaşlıq var (%)	Vaxtaşırı əməkdaşlıq olunur (%)	Davamlı və mütəşəkkil əməkdaşlıq mövcuddur (%)
20–30	10	30	32	28
31–40	5	22	34	39
41–50	8	29	30	33
51 və yuxarı	15	35	28	22

Çarpaz təhlil nəticələri müxtəlif respondent qrupları üzrə əməkdaşlıq səviyyəsinin paylanmasını əks etdirir. “Status – əməkdaşlıq səviyyəsi” cədvəli müəllim və valideynlərin əməkdaşlıqda iştirakı dərəcələrini müqayisəli şəkildə təqdim edir. Burada əməkdaşlıq səviyyələrinin (heç bir əməkdaşlıq yoxdur, zəif, vaxtaşırı, davamlı) respondentlərin statusuna görə dəyişdiyi müşahidə olunur.

“Yaş qrupu – əməkdaşlıq səviyyəsi” cədvəli isə respondentlərin yaş fərqlərinə əsasən əməkdaşlıq formalarına münasibətini göstərir. Fərqli yaş qrupları üzrə əməkdaşlıq səviyyələrinin faiz bölgüsü təqdim edilməklə, əməkdaşlığa yanaşmalardakı meyillər vizuallaşdırılır. Hər iki cədvəl çarpaz təhlilin əsas məqsədinə uyğun olaraq dəyişənlər arasında əlaqələrin strukturunu və paylanma fərqlərini təsvir edir.

Korelyasiya təhlili - inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığını təşkil edən müxtəlif amillər ilə ümumi əməkdaşlıq səviyyəsi arasında statistik əlaqənin olub-olmaması korelyasiya təhlili vasitəsilə araşdırılmışdır. Bu məqsədlə Pearson korelyasiya əmsalı tətbiq olunmuş, dəyişənlər arasındakı xətti münasibətin gücü və istiqaməti müəyyən edilmişdir. Korelyasiya təhlili bu dəyişənlərlə ortalama əməkdaşlıq səviyyəsi arasında hansı dərəcədə əlaqə olduğunu empirik şəkildə ortaya qoymağa imkan vermiş və əməkdaşlıq modelinin hansı elementlər üzərində daha çox qurulmalı olduğunu təyin etmək baxımından mühüm analitik alət kimi istifadə edilmişdir:

Cədvəl 2.5.4. Korelyasiya təhlili cədvəli

Dəyişənlər	Ortalama Əməkdaşlıq	M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M8
Ortalama əməkdaşlıq	1	.521 **	.387 **	.436 **	.312 *	.478* *	.453* *	.498* *	.360* *
M1	.521**	1	.402 **	.398 **	.274 *	.421* *	.419* *	.466* *	.312*
M2	.387**	.402 **	1	.356 **	.298 *	.378* *	.365* *	.384* *	.301*
M3	.436**	.398 **	.356 **	1	.314 *	.392* *	.401* *	.420* *	.288*
M4	.312*	.274 *	.298 *	.314 *	1	.336* *	.298* *	.342* *	.309*

M5	.478**	.421 **	.378 **	.392 **	.336 *	1	.489* *	.472* *	.350* *
M6	.453**	.419 **	.365 **	.401 **	.298 *	.489* *	1	.461* *	.322* *
M7	.498**	.466 **	.384 **	.420 **	.342 *	.472* *	.461* *	1	.395* *
M8	.360**	.312 *	.301 *	.288 *	.309 *	.350* *	.322* *	.395* *	1

Bu təhlildə dəyişənlər arasındakı statistik asılılığı müəyyən etmək üçün Pearson korelyasiya əmsalı (r) istifadə olunmuşdur. Əldə edilən nəticələr aşağıdakı kimi qiymətləndirilmişdir:

- $r = 0.00 - 0.19$ – çox zəif və ya əhəmiyyətsiz əlaqə: əlaqə zəif və təsadüfi xarakter daşıyır.
- $r = 0.20 - 0.39$ – zəif əlaqə: əlaqə zəifdir, lakin nəzərəcarpacaq dərəcədədir.
- $r = 0.40 - 0.59$ – orta güclü əlaqə: dəyişənlər arasında statistik və praktik baxımdan əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur.
- $r = 0.60 - 0.79$ – güclü əlaqə: dəyişənlər arasında yüksək qarşılıqlı təsir müşahidə olunur.
- $r = 0.80 - 1.00$ – çox güclü əlaqə: dəyişənlər demək olar ki, tam uyğunluq göstərir, əlaqə maksimum səviyyədədir.

Bu nəticələr əməkdaşlıq komponentləri arasında əlaqənin gücünü müəyyən etməyə imkan verir və inklüziv təhsil mühitində effektivliyin təhlili üçün əsaslı baza yaradır.

Inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığını ölçmək üçün tədqiqatda səkkiz əsas dəyişən (M1–M8) müəyyən edilmişdir. Bu dəyişənlər əməkdaşlıq tezliyi, qarşılıqlı etimad səviyyəsi, ünsiyyət formalarının müxtəlifliyi, maarifləndirici tədbirlərdə iştirak, müştərək qərarvermə halları, problemlərin birgə həlli, əməkdaşlığın davamlılığı və dövlət dəstəyi ilə əlaqəliliyi əhatə edir. Hər bir dəyişən əməkdaşlıq prosesinin müxtəlif tərəflərini qiymətləndirməyə imkan yaradır və inklüziv təhsil mühitində müəllim-valideyn münasibətlərinin keyfiyyətini və səmərəliliyini təyin etmək üçün əsas baza rolunu oynayır.

Etibarlılıq testi - etibarlılıq testi tədqiqatların hər birində əsas göstəricilərdən biri kimi qəbul olunur. Belə ki, sorğudakı maddələrin birləşərək yaratdığı ölçəyin etibarlılığını bu test vasitəsilə qiymətləndirmək mümkündür.

Bu araşdırmada etibarlılıq testi üçün Cronbach's Alpha əmsalının seçilməsi sorğunun daxili tutarlılığını qiymətləndirmək məqsədi daşıyırdı. Sorğuda bir neçə sual eyni anlayışı – müəllim-valideyn əməkdaşlığının səviyyəsini və keyfiyyətini – ölçdüynə görə, bu tip daxili uyğunluğun ölçülməsi üçün Cronbach's Alpha ən uyğun statistik yanaşma hesab edilir. Alpha testi, respondentlərin eyni mövzu üzrə verdiyi cavabların bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu göstərir və geniş şəkildə istifadə olunan etibarlılıq göstəricisidir. Digər tərəfdən, Pi (Cohen's Kappa) əmsalı iki və ya daha çox müşahidəçi və ya qiymətləndiricinin verdiyi mühakimələrin bir-biri ilə nə qədər üst-üstə düşdüyünü ölçmək üçün nəzərdə tutulub. Yəni, Kappa fərqli şəxslərin eyni obyektə dair qiymətləndirmələrinin uyğunluğunu göstərir. Bu tədqiqatda isə subyektiv qiymətləndirmə və müşahidəçi uyğunluğu yox, sorğu suallarının daxili tutarlılığı araşdırıldığından, Cronbach's Alpha əmsalı seçilmiş və daha məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Ədəbiyyatlarda qeyd edildiyinə əsasən, tədqiqatlarda istifadə olunan ölçəyin minimal Cronbach's Alpha dəyəri 0.7 qəbul edilir. Bəzi hallarda bu göstərici 0.6-a qədər enə bilsə də, 0.8 və üzəri yüksək etibarlılıq kimi qiymətləndirilir. Aşağı cədvəldə də göstərildiyi kimi, bu araşdırmada istifadə olunan suallar üzrə Cronbach's Alpha = 0.872 olaraq hesablanmışdır. Bu nəticə göstərir ki, sorğu maddələri arasında yüksək dərəcədə daxili tutarlılıq mövcuddur və bu ölçə vasitəsi etibarlı nəticələr verir.

Cədvəl 2.5.5. Etibarlılıq testi

Reliability Statistics	
Cronbach's Alpha	0.872
Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	0.873 (təxmini)
N of Items	11

2.6. Keyfiyyət tədqiqatının analizi və nəticələrinin təhlili

Keyfiyyət tədqiqatı çərçivəsində müəllim və valideynlərin inklüziv təhsildə əməkdaşlıq modelinə dair mövcud fikirləri, təcrübələri və təkliflərini öyrənmək məqsədilə açıq tipli

suallardan istifadə olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə respondentlərin subyektiv yanaşmaları, gündəlik təcrübələri və təklif etdikləri strateji yollar daha dərinlən təhlil edilmişdir. Açıq tipli suallar vasitəsilə respondentlərin fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsi təmin olunaraq, təhsil mühitində əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranması və inkişafına dair geniş və praktik məlumatların toplanması hədəflənmişdir. Aşağıda sorğuda istifadə olunan açıq tipli sualların tam mətni, respondentlərin seçilmiş cavabları və aparılan təhlillər təqdim olunmuşdur.

Açıq tipli suallar, seçilmiş cavablar və təhlil:

Sual 4: Əgər müəllimsinizsə, hal-hazırda hansı təhsil müəssisəsində çalışırsınız və neçə şagirdə dərs deyirsiniz?

Seçilmiş cavablar:

- “Zəkalar liseyi – 24 şagird. İbtidai sinifdə dərs deyirəm.”
- “ADPU – Magistr tələbələri, qrupda 15 nəfər.”
- “Şəxsi kursda müəlliməm, 18 şagirdim var.”
- “Sumqayıt şəhəri, 15 nömrəli məktəb, 26 nəfər şagird.”

Bu suala cavab verən müəllimlərin təxminən 70%-i dövlət ümumi təhsil məktəblərində çalışdıklarını və orta hesabla 20-25 şagirdə dərs dediklərini bildirib. Bu da inklüziv təhsilin əsasən kütləvi məktəblərdə tətbiq olunduğunu göstərir. Az qismi (təxminən 5-10%) isə özəl məktəblərdə və xüsusi təlim mərkəzlərində fəaliyyət göstərdiyini qeyd edib, burada siniflərin ölçüsü daha dəyişkəndir (5-30 nəfər). Ümumilikdə, sorğu nəticələri göstərir ki, inklüziv təhsildə iştirak edən müəllim respondentlərin böyük əksəriyyəti dövlət ümumi təhsil məktəblərində çalışır və orta ölçülü siniflərə dərs deyir. Daha az sayda müəllim özəl və ya xüsusi təhsil qurumlarında fəaliyyət göstərir. Bu, inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının əsasən ümumi məktəb kontekstində baş tutduğunu, lakin digər təhsil mühitlərində də müəyyən təcrübələrin mövcud olduğunu göstərir.

Sual 5. Əgər valideynsinizsə, neçə uşağınız var və yaşları neçədir?

Seçilmiş cavablar:

- “3 uşağım var: biri 10 yaşında, biri 7 yaşında, biri isə 3 yaşındadır.”
- “2 uşaq (11 və 15 yaşında).”
- “2 övladım var. 20 və 16 yaş.”

Sorğu nəticələrinə görə valideynlər əsasən 3 qrupa bölünür. Respondentlərin təxminən 40%-i yalnız bir övladının olduğunu bildirib. Bu valideynlər övladlarının inkişafına daha intensiv diqqət ayırır, onlar müəllimlə əməkdaşlıqda fərdi yanaşmaya üstünlük verirlər. Təxminən 40%-i iki övlad sahibi olduğunu qeyd edib. Bu qrupda valideynlər adətən bir övladın inklüziv təhsildə iştirak etdiyini və digər övladla tarazlaşdırılmış yanaşma qurduqlarını bildiriblər. Onların məktəblə əməkdaşlıq təcrübəsi daha zəngin və davamlı olur. Təxminən 15%-dən az valideyn üç və ya daha çox uşağa sahib olduğunu qeyd edib. Bu ailələrdə əməkdaşlıq prosesi daha kompleksdir, çünki valideynlər eyni anda bir neçə uşağın fərqli təhsil ehtiyaclarını idarə etməlidirlər. Bu, daha çevik ünsiyyət və vaxt idarəetməsi bacarıqları tələb edir. Sorğu göstərir ki, inklüziv təhsildə iştirak edən valideynlərin əksəriyyəti kiçik və orta ölçülü ailələrdən gəlir. Uşaq sayı əməkdaşlığın intensivliyi və təşkilati xüsusiyyətlərinə təsir etsə də, bütün hallarda əsas məqsəd — uşaqların təhsil ehtiyaclarının dəstəklənməsi və effektiv müəllim-valideyn tərəfdaşlığının qurulmasıdır.

Sual 14. Əməkdaşlığın artırılması üçün hansı tədbirləri təklif edirsiniz?

Seçilmiş cavablar;

- “Məncə, məktəb rəhbərliyi ilə birlikdə hər həftə 30 dəqiqəlik “inklüziv dialoq” sessiyası keçirmək lazımdır. Orada müəllimlər təcrübələrini danışsın, valideynlər soruşsun, bir moderator ümumi plan çıxarsın. Həmçinin, şəhər miqyasında inklüziv təhsil forumları təşkil edilsin, müəllim-valideyn qarşılıqlı əlaqəsi üçün platforma yaradılsın.”
- “Məktəbdə inklüziv valideyn şurası yaradılsın, orada hər sinifdən bir valideyn təmsil olunsun. Şura aylıq iclas keçirsin, qərarlar protokollaşdırılsın və məktəb rəhbərliyi ilə birgə izlənsin.”
- “Dövlət dəstəyi və resurs təminatı, eyni zamanda məktəb rəhbərliyi dəstəyi tam şəkildə təmin olunmalıdır.”

Respondentlər müəllim-valideyn əməkdaşlığının gücləndirilməsi üçün əsasən maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi, davamlı ünsiyyət platformalarının qurulması və birgə layihələrdə valideyn iştirakının artırılmasını vacib hesab ediblər. Təxminən 25-30% respondent təlim və seminarların, 15%-i mütəmadi görüşlərin, 12-15%-i isə birgə fəaliyyətlərin əməkdaşlığın inkişafında mühüm rol oynadığını bildirib. Sorğu göstərir ki, əməkdaşlığın artırılması üçün maarifləndirmə, davamlı ünsiyyət və birgə fəaliyyətlər əsas istiqamətlər kimi

qiymətləndirilir. Respondentlər bu sahədə həm fərdi təşəbbüslərin, həm də məktəb səviyyəsində planlı tədbirlərin vacibliyini vurğulayırlar.

Sual 19. Sizcə əməkdaşlıq üçün ideal şərait necə olmalıdır?

Seçilmiş cavablar:

- “Məktəbdə inklüziv heyət üçün yüksək texnologiyalı kabinet qurulsun: ağıllı lövhə, səs izolyasiyalı zona, virtual reallıq vasitələri. Bu kabinetdə müəllim, şagird və valideyn birlikdə xüsusi dərslər keçirə bilərlər və real-vaxt geribildirim əldə edərlər.”
- “İnklüziv məktəb kompleksi: sinif otaqları, istirahət zonası, sensor otağı bir binada – valideyn də istədiyi zaman gələ bilsin, şagirdlərlə bərabər məşğul olsun, layihələrə birgə qoşulsun.”
- “Müəllimlərə inklüziv yanaşmalar haqqında mütəmadi təlimlər keçirilməli, valideynlərə də iclaslar əvəzinə interaktiv seminarlar təşkil olunmalıdır. Valideynlər məktəblə sıx bağlı hiss etməlidir.”
- “Kəndlərin mərkəzində inklüziv təhsil üçün xüsusi tədris binası tikilsin. Hər bir məktəb üçün tam əlçatanlıq təmin olunsun: rampalar, əlil arabaları üçün geniş koridorlar, tək-tək oturmaq otaqları, psixoloji məsləhət otağı. Valideynlər də mərkəzə gəlmək üçün nəqliyyatla təmin olunsun.”

Sorğuda iştirak edən respondentlərin fikrincə, müəllim-valideyn əməkdaşlığının ideal şəraitdə formalaşması üçün əsasən qarşılıqlı hörmətə və açıq ünsiyyətə əsaslanan münasibət qurulmalıdır. Respondentlərin təxminən 30%-i hər iki tərəfin bir-birini anlayaraq, səmimi və etimadlı mühit yaratmasının əməkdaşlığın uğuru üçün vacib olduğunu bildirib. Eyni zamanda, təxminən 30%-ə yaxın respondent məktəbdə resurs otaqları, psixoloji dəstək xidmətləri və dəstək komandası kimi institusional imkanların mövcudluğunun əməkdaşlığı gücləndirəcəyini vurğulayıb. Daha az hissə isə müəllim və valideynin ortaq məqsədlərə yönəlmiş komanda ruhunda fəaliyyət göstərməsinin, məsuliyyəti bərabər paylaşmasının ideal əməkdaşlıq modeli üçün vacib olduğunu qeyd edib. Ümumilikdə, nəticələr göstərir ki, ideal əməkdaşlıq həm insani münasibətlərə, həm də məktəbdaxili dəstək sistemlərinə əsaslanmalıdır və tərəflər birgə məqsədlərə qarşılıqlı məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar.

Sual 20. İşlədiyiniz və ya övladınızın təhsil aldığı məktəbdə rəsmi əməkdaşlıq modeli var? Varsa hansı səviyyədə həyata keçirilir ?

Seçilmiş cavablar:

- “Bəli, “İnklüziv məktəb” sertifikat proqramı çərçivəsində həyata keçirilir; ildə iki dəfə monitorinqlər aparılır.”
- “Bəli, rayon səviyyəsində pilot layihə.”
- “Var – orta səviyyədə həyata keçirilir.”
- “Bəli, məktəbimizdə “Məktəb-Valideyn İnteqrasiya Protokolu” mövcuddur. Hər semestr əvvəl sinif rəhbərləri ilə valideyn nümayəndələri toplantı keçirir, ortaq dərslər planı və sosial-psixoloji dəstək tədbirləri razılaşdırılır.”

Sorğu nəticələrinə əsasən, respondentlərin 45%-i məktəbində rəsmi müəllim-valideyn əməkdaşlıq modelinin olmadığını bildirib. Təxminən 15-20% respondent məktəbində belə bir modelin mövcud olduğunu və yaxşı işlədiyini qeyd edib. 10%-ə yaxın iştirakçı isə modelin formal xarakter daşdığını, real tətbiqinin zəif olduğunu vurğulayıb. Bu nəticələr inklüziv təhsildə əməkdaşlıq mexanizmlərinin bir çox məktəbdə ya mövcud olmadığını, ya da qeyri-effektiv tətbiq edildiyini göstərir. Sorğu ümumilikdə rəsmi əməkdaşlıq modellərinin yaradılmasının və onların praktikada davamlı işləməsinin vacibliyini ortaya qoyur.

Sual 22. Son zamanlarda müəllim və valideynlə uğurlu bir əməkdaşlıq yaşadınızsa, qısaca təsvir edin.

Seçilmiş cavablar:

- “2 ay öncə bir valideynlə birgə planlaşdırdığımız dəstək sayəsində uşaq oxumaqda böyük irəliləyiş göstərdi.”
- “Valideynlərlə birlikdə STEAM layihəsi etdik, nəticə çox uğurlu oldu.”
- “Oğlumun sinif rəhbəri ilə bir dəfə uzun bir görüş keçirdik. Onun akademik geriləməsini deyil, sosial problemlərini anlamağa çalışdıq. Müəllim həm sinifdə, həm də evdə yeni metodlar tətbiq etməyə başladı. 6 ay ərzində daha inamlı və rahat davrandığını gördük.”
- “Bir uşağın valideynləri davamlı məktəb rəhbərliyi və müəllim ilə əlaqədə oldu və nəticə 90% artım oldu.”

Respondentlərin təxminən 15-20%-i uğurlu əməkdaşlığın övladlarının dərslər və davranışında müsbət dəyişikliklərə səbəb olduğunu bildirib. Təxminən 10%-i müəllim və valideynin birlikdə təşkil etdiyi layihə və tədbirlərin məktəb həyatında uğurlu nəticələr verdiyini qeyd edib. 7-10% respondent isə mütəmadi və davamlı əməkdaşlıq praktikasının qurulduğunu vurğulayıb.

Bununla yanaşı, təxminən 15% iştirakçı son dövrdə uğurlu əməkdaşlıq nümunəsi göstərməyib. Nəticələr göstərir ki, müəllim-valideyn əməkdaşlığı ümumilikdə müsbət təsir göstərsə də, bu təcrübənin keyfiyyəti məktəbdən məktəbə dəyişir və davamlı ünsiyyət uğurun əsas açarı kimi dəyərləndirilir.

Sual 23. Gələcəkdə müəllim-valideyn əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi üçün hansı təklifləriniz var?

Seçilmiş cavablar:

- “Əməkdaşlıq üçün həftəlik mini-məsləhətləşmələr keçirilsin.”
- “İnklüziv müəllimlər üçün ayrıca stipendiya proqramı açılsın, beynəlxalq seminar və təlimlərə göndərilsin. Eyni zamanda, hər il rayon səviyyəsində inklüziv təsisçilər festivalları keçirilsin.”
- “Valideynlər üçün yerləşdirmə işarələri və əlçatanlıq qrafiki hazırlanmalı, inklüziv günlərdə məktəb rəhbərliyi bütün valideynləri film, konsert, seminar-tədbirlərə dəvət etməlidir.”
- “Hələlik uğurlu layihəmiz olmayıb, çünki əməkdaşlıq de-facto formalaşmayıb. Lakin yaxın vaxtda valideynlərlə görüş təyin etmək niyyətindəyəm.”

Respondentlərin təxminən 25-30%-i müəllim və valideynlərin maarifləndirilməsi üçün təlim və seminarların keçirilməsini əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi üçün vacib sayır. 20%-ə yaxın respondent ünsiyyət kanallarının yaxşılaşdırılması və rəsmi platformaların qurulmasını təklif edib. Təxminən 15-20% isə davamlı birlikdə iş və yeni təşəbbüslərin stimullaşdırılmasını vacib hesab edib. Sorğu nəticələrinə görə, gələcəkdə müəllim-valideyn əməkdaşlığının inkişafı üçün maarifləndirmə, sistemli kommunikasiya və fəal tərəfdaşlıq əsas istiqamətlər olmalıdır.

2.7. Kəmiyyət tədqiqatının analizi və nəticələrinin təhlili

Kəmiyyət tədqiqatı müəllim-valideyn əməkdaşlığının inklüziv təhsildəki səviyyəsini, formalarını, tezliyini və effektivliyini ölçmək məqsədilə 150 nəfərin iştirak etdiyi sorğu əsasında həyata keçirilmişdir. Sorğu nəticələri həm təsviri statistik üsullarla, həm də çarpaz və korelyasiya təhlili ilə qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma təkcə cavabların paylanmasını deyil, eyni zamanda dəyişənlər arasındakı əlaqələri də ortaya qoymağa imkan vermişdir.

Təsviri analiz nəticələrinə əsasən respondentlərin 58,7%-i qadın, 52,7%-i müəllim, 41,3%-i 31–40 yaş aralığındadır. Respondentlərin 34,7%-i inklüziv təhsildə “davamlı və təşkilatlanmış əməkdaşlıq” olduğunu bildirərkən, 8%-i heç bir əməkdaşlığın olmadığını qeyd etmişdir. Əməkdaşlıq formalarında üstünlük “telefon və onlayn ünsiyyət” (64,7%) və “valideyn iclasları” (40%) olmuşdur. Bu göstəricilər əməkdaşlığın əsasən texnologiya dəstəyi ilə həyata keçirildiyini göstərir. Əməkdaşlığın vacibliyi barədə soruşulduqda respondentlərin 56%-i bunu “çox vacib”, 40,7%-i isə “vacib” saymışdır. Müəllim-valideyn ünsiyyətinin tezliyi ilə bağlı isə 40,7% “həftədə bir neçə dəfə”, 28% isə “ayda bir dəfə” ünsiyyət qurduğunu bildirmişdir.

Çarpaz təhlil nəticələri müəllim və valideynlərin əməkdaşlığa münasibətində fərqlilikləri üzə çıxarmışdır. Məsələn, valideynlərin 35%-i heç bir əməkdaşlıq təcrübəsinin olmadığını bildirib, halbuki bu rəqəm müəllimlərdə cəmi 5%-dir. Yaş qruplarına görə təhlil göstərmişdir ki, 31–40 yaş arası respondentlər arasında əməkdaşlığın daha yüksək səviyyədə (39%) baş verdiyi müşahidə olunur. Bu isə əməkdaşlıq səviyyəsinin həm yaş, həm də statusa görə dəyişdiyini sübut edir.

Korelyasiya təhlili müəllim-valideyn əməkdaşlığı ilə əlaqəli səkkiz əsas dəyişən üzrə aparılmışdır (əməkdaşlıq tezliyi, qarşılıqlı etimad, ünsiyyət formaları, maarifləndirici tədbirlərdə iştirak, müştərək qərarlar, dövlət dəstəyi və s.). Korelyasiya nəticələri bu dəyişənlər arasında statistik əhəmiyyətli və müsbət əlaqələrin olduğunu ortaya qoymuşdur. Məsələn, əməkdaşlıq səviyyəsi ilə maarifləndirmə tədbirlərində iştirak arasında $r=0.521$ ($p<0.01$) korrelyasiya tapılmışdır ki, bu da göstərir ki, bilik və məlumatlılığın əməkdaşlıq səviyyəsi artır.

Bundan əlavə, etibarlılıq testi nəticəsində Cronbach's Alpha dəyəri 0.872 olaraq müəyyən edilmişdir. Bu nəticə sorğunun sualları arasında yüksək daxili uyğunluq olduğunu və əldə edilən məlumatların etibarlı olduğunu sübut edir. Ümumilikdə, kəmiyyət təhlili göstərir ki, inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığı fərqli səviyyələrdə həyata keçirilir və bir çox hallarda ünsiyyət və qarşılıqlı məlumatlılıq səviyyəsinə bağlıdır. Yüksək əməkdaşlıq səviyyəsinə nail olmaq üçün maarifləndirmə tədbirləri, rəsmi ünsiyyət mexanizmləri və davamlı sosial tərəfdaşlıq imkanlarının gücləndirilməsi vacibdir.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqatın əsas məqsədi inklüziv təhsil mühitində müəllim və valideynlər arasında əməkdaşlıq modellərinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək və bu modellərin təhsil prosesinə təsirini empirik və nəzəri əsaslarla araşdırmaq olmuşdur. Tədqiqat çərçivəsində Bakı və bölgələrdə yerləşən bir sıra məktəblərdə çalışan müəllim və valideynlərlə onlayn sorğu və açıq suallara əsaslanan keyfiyyət və kəmiyyət metodlarından istifadə edilmişdir. Ümumilikdə 150 iştirakçı - müxtəlif bölgələrdən olan müəllim və valideynlər - əməkdaşlıq formaları, qarşılıqlı münasibətlər, çətinliklər və inkişaf ehtiyacları barədə məlumat vermişlər.

Tədqiqatın aparılması zamanı qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin hər biri uğurla həyata keçirilmiş və empirik məlumatlarla əsaslandırılmışdır. Əldə olunan nəticələri aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

- 1. Inklüziv təhsil mühitinin müsbət təsiri:** tədqiqat göstərmişdir ki, inklüziv siniflərdə təhsil alan şagirdlər daha güclü empatiya, dözümlülük və qarşılıqlı anlaşıma bacarıqları nümayiş etdirirlər. Bu şagirdlərin həm akademik, həm də sosial-emosional sahədə inkişaf göstəricilərində müsbət irəliləyişlər qeydə alınmışdır. Bu nəticə, inklüziv təhsil mühitinin uşaqların həm bilik səviyyəsinə, həm də şəxsiyyət inkişafına pozitiv təsirini təsdiqləyir.
- 2. Müəllim-valideyn əməkdaşlığının rolu:** inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsində müəllimlərlə valideynlər arasında sıx əməkdaşlıq həlledici rol oynayır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, səmərəli əməkdaşlıq valideynlərin təhsil prosesinə aktiv qoşulmasını təmin edir, şagirdlərin özünəinamını artırır və onların təhsilə marağını gücləndirir. Müəllim-valideyn əlaqələrinin qarşılıqlı etimad və hörmətə əsaslanması, xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqların məktəbə daha yaxşı inteqrasiyasına və davamiyyətinin yüksəlməsinə kömək edir.
- 3. Müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi və ehtiyacları:** inklüziv təhsil mühitində müəllimlər yalnız dərs deyən şəxslər deyil, həm də koordinator, müşahidəçi və vasitəçi rollarını yerinə yetirirlər. Lakin tədqiqat nəticələri göstərdi ki, müəllimlərin əksəriyyəti bu çoxfunksiyalı rolu yerinə yetirmək üçün kifayət qədər metodik və psixoloji hazırlığa malik deyillər. Sorğuda iştirak edən müəllimlərin 58%-i valideynlərlə effektiv əməkdaşlıq üçün konkret metodoloji təlimlərdə iştirak etmədiklərini və bu sahədə özlərini hazırlıqsız hiss etdiklərini qeyd ediblər. Xüsusilə, xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlarla işləyən müəllimlər fərdi təhsil planlarının hazırlanması, valideynlərlə təşviqat

yönümlü dialoq qurulması, məxfiliyin qorunması və emosional zəngin ünsiyyətin aparılması kimi bacarıqlarda çətinlik yaşadıqlarını qeyd ediblər. Bu da onu göstərir ki, ixtisasartırma proqramlarının və pedaqoji təlimlərin inklüzivlik və əməkdaşlıq yönümlü məzmunla zənginləşdirilməsi vacibdir. Praktik təlimlər, simulyasiya modelləri və mentorluq proqramları bu sahədə ciddi ehtiyac olaraq qalmaqdadır.

4. **Valideynin sosial-iqtisadi və təhsil səviyyəsinin təsiri:** tədqiqatın statistik təhlili valideynin sosial-iqtisadi statusu və təhsil səviyyəsi ilə məktəblə əməkdaşlıq səviyyəsi arasında müəyyən birbaşa əlaqə olduğunu aşkara çıxarmışdır. Yüksək təhsil səviyyəsinə malik və şəhər mühitində yaşayan valideynlər daha fəal, məlumatlı və təşəbbüskar davranaraq məktəblə sıx əməkdaşlıq edirlər. Əksinə, təhsili aşağı və kənd yaşayış yerindən olan valideynlər əməkdaşlıqdan daha uzaq qalır, bəzən təhsil prosesinə müdaxilə etməkdən çəkinirlər. Bu fərq, bir tərəfdən məlumatlandırma və bilik səviyyəsi ilə, digər tərəfdən isə cəmiyyət daxilində formalaşmış psixoloji baryerlərlə bağlıdır. Bundan əlavə, aşağı gəlirli ailələrin iş rejiminin sıxlığı və sosial resurslara çıxış imkanlarının məhdudluğu onların məktəb fəaliyyətlərinə qoşulmalarına maneə olur. Bu isə inklüziv təhsildə bərabər imkanların təmin olunması baxımından nəzərə alınmalı olan mühüm amildir. Valideyn maarifləndirilməsi üzrə fərdiləşdirilmiş yanaşmaların tətbiqi bu fərqlərin azaldılmasına töhfə verə bilər.
5. **İnstitusional və hüquqi mexanizmlərin çatışmazlığı:** araşdırma nəticələri göstərdi ki, Azərbaycan məktəblərində müəllim-valideyn əməkdaşlığı üçün vahid institusional mexanizmlər ya mövcud deyil, ya da zəif səviyyədə tətbiq olunur. Sorğuda iştirak edən respondentlərin əksəriyyəti məktəb daxilində əməkdaşlığın əsasən təşəbbüskarlıq əsasında qurulduğunu, rəsmi sənədlərə və rəhbər prinsiplərə əsaslanmadığını bildiriblər. Əməkdaşlığın planlı şəkildə təşkil edilməsi üçün müvafiq protokolların, koordinasiya cədvəllərinin, rol bölgülərinin və monitorinq mexanizmlərinin olmaması bu sahədə fəaliyyətlərin ardıcıl və davamlı şəkildə aparılmasına maneə olur. Halbuki, inkişaf etmiş təhsil sistemlərində (məsələn, Finlandiya, Kanada və s.) valideynlərlə əməkdaşlıq üçün hüquqi baza, illik iş planları və geribildirim formaları ilə zəngin strukturlar mövcuddur. Azərbaycanda isə yalnız ümumi prinsiplər mövcuddur, lakin onların tətbiqi praktikada müxtəliflik göstərir. Bu nəticələr ölkə səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş normativ çərçivələrin formalaşdırılması və məktəblərdə əməkdaşlıq üzrə prosedur sənədlərinin hazırlanmasının vacibliyini üzə çıxarır.
6. **Texnoloji alətlərin təsiri:** tədqiqatın nəticələrinə əsasən, valideyn-müəllim ünsiyyətində müasir texnologiyaların - xüsusilə mobil tətbiqlər (WhatsApp, Telegram),

məktəb portal sistemləri və e-diary platformaları kimi vasitələrin istifadəsi geniş yayılmışdır. Bu alətlər valideynlərin dərs cədvəlləri, qiymətləndirmələr, tapşırıqlar və məktəb tədbirləri barədə daha operativ məlumat almaqlarını təmin etmişdir. Sorğuda iştirak edən respondentlərin 64,7%-i texnologiya dəstəyi ilə əlaqə saxladıklarını bildirmiş, bu da texnoloji vasitələrin əməkdaşlığa inteqrasiya olunduğunu göstərmişdir. Bununla belə, bu ünsiyyət forması daha çox biristiqamətli informasiya ötürülməsinə xidmət edir və interaktiv, qərarverməyə yönəlik əməkdaşlıq səviyyəsinə çatmır. Məlumatların əsasən informativ xarakter daşması valideynlərin rəy bildirmə, təşəbbüs irəli sürmə və təhsil prosesinə bilavasitə müdaxilə imkanlarını məhdudlaşdırır. Beləliklə, texnologiya əməkdaşlığı asanlaşdırsa da, onun mahiyyətə passiv xarakter daşması əməkdaşlığın səmərəliliyini tam təmin etmir.

7. **Əməkdaşlığın mövcud səviyyəsi:** empirik sorğunun nəticələrinə görə, inklüziv məktəblərdə müəllim-valideyn əməkdaşlığının intensivliyi müxtəlif səviyyələrdədir. Respondentlərin yalnız 35%-i əməkdaşlığın davamlı və mütəşəkkil olduğunu bildirərkən, bir qismi (təxminən 8%) ümumiyyətlə əməkdaşlıq olmadığını qeyd etmişdir. Əməkdaşlıq əsasən məlumat mübadiləsi səviyyəsində cərəyan edir: ən çox istifadə edilən formalar telefon/onlayn ünsiyyət (64,7%) və valideyn iclasları (40%) olmuşdur. Bu da göstərir ki, hazırda əməkdaşlıq daha çox texnologiya dəstəyi ilə informasiya paylaşımı çərçivəsində həyata keçirilir, dərinləşmiş tərəfdaşlıq səviyyəsinə isə yetərinə çatmır.
8. **Münasibətdə fərqlər və amillər:** tədqiqat müəllimlər və valideynlərin əməkdaşlıq təcrübəsi barədə fərqli baxışlara malik olduğunu üzə çıxarmışdır. Məsələn, valideynlərin əhəmiyyətli bir hissəsi (təxminən 35%) övladının müəllim ilə heç bir əməkdaşlıq təcrübəsi yaşamadığını bildirərkən, bu göstərici müəllimlər arasında cəmi 5% olmuşdur. Bu fərq, valideynlərin bəzən məktəb prosesindən kənarda qaldığını göstərir. Həmçinin, əməkdaşlıq səviyyəsinə yaş amili təsir etmişdir: 31–40 yaş aralığında olan respondentlər arasında yüksək əməkdaşlıq faizi (təxminən 39%) müşahidə olunmuşdur. Bu da gənc və orta yaşlı valideynlərin məktəblə daha fəal ünsiyyətdə olduğunu göstərə bilər.
9. **Maarifləndirmənin və dəstəyin təsiri:** araşdırmada əməkdaşlıq səviyyəsi ilə müxtəlif amillər arasında əlaqələr incələnmiş və statistik təhlillər mühüm korrelyasiyalar üzə çıxarmışdır. Xüsusilə, valideynlərin maarifləndirici tədbirlərdə iştirakı ilə müəllim-valideyn əməkdaşlığının ümumi səviyyəsi arasında güclü müsbət əlaqə ($r \approx 0.52$) müəyyən edilmişdir. Bu nəticə təsdiq edir ki, valideynlərin inklüziv təhsil və pedaqoji

mövzularda bilik və bacarıqlarının artırılması, onların məktəblə əməkdaşlığa daha aktiv qoşulmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, rəsmi kommunikasiya kanallarının mövcudluğu, mütəmadi görüşlər və məktəbdaxili koordinasiya kimi amillər də əməkdaşlığın davamlı və uğurlu olmasına şərait yaradır.

10. Tədqiqatın etibarlılığı: toplanmış məlumatların təhlili yüksək etibarlılıq göstərmişdir (məsələn, sorğu suallarının Cronbach's Alpha göstəricisi 0,87 kimi yüksək çıxmışdır). Bu da istifadə olunan metodologiyanın və alətlərin nəticələr baxımından inandırıcılığını təsdiqləyir. Nəticə etibarilə, tədqiqatda əldə olunan qənaətlər mövcud məlumatlar əsasında kifayət qədər əsaslandırılmışdır və inklüziv təhsildə əməkdaşlıq sahəsində həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyət daşıyan yeni biliklər təqdim edir.

Aparılmış kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqatının nəticələri göstərdi ki, inklüziv təhsil mühitində müəllim-valideyn əməkdaşlıq modellərinin tətbiqi şagirdlərin inkişafına və təhsilin keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Sorğu və analizlər zamanı valideynlərlə sıx əməkdaşlıq edən müəllimlərin şagirdlərinin akademik nailiyyətlərində, sosial uyğunlaşmalarında və psixoloji sabitliklərində daha yüksək nəticələr müşahidə olunmuşdur. Eyni zamanda, müntəzəm və sistemli əməkdaşlıq modellərinin tətbiq olunduğu məktəblərdə inklüziv təhsil prosesinin daha effektiv həyata keçirildiyi sübut olunmuşdur. Nəticə olaraq demək olar ki, inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün valideyn-müəllim əməkdaşlığının strukturlaşdırılmış, məqsədyönlü və davamlı mexanizmlərlə dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma, həm fərdi şagird ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış təhsil imkanlarının yaradılmasına, həm də ümumi təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir. Bu nəticələrə əsaslanaraq demək olar ki, tədqiqatın əvvəlində irəli sürülmüş H_0 (nul hipotez) – yəni əməkdaşlıq modellərinin statistik əhəmiyyətli təsir göstərmədiyini fikri – rədd edilmiş, əvəzində H_1 (alternativ hipotez) – əməkdaşlıq modellərinin müsbət təsirini iddia edən hipotez təsdiqini tapmışdır. Nəticə etibarilə, inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və şagirdlərin hərtərəfli inkişafı üçün müəllimlə valideyn arasında güclü, sistemli və məqsədyönlü əməkdaşlıq zəruridir.

TƏKLİFLƏR

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının inkişafını təmin etmək üçün ardıcıl və məqsədli tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir. Aşağıda təhsil siyasəti, məktəb idarəçiliyi və praktik (sinif) səviyyələrdə həyata keçirilə biləcək əsas təkliflər təqdim olunur:

1. Təhsil siyasəti səviyyəsində:

- **Hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi:** təhsil qanunvericiliyinin inklüzivlik və ailə-məktəb əlaqələri sahəsində yenilənməsi və əlavə hüquqi əsasların hazırlanması zəruridir. Xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqların təhsil hüquqlarını və valideyn iştirakını təmin edən qanun və qərarların (məsələn, 2008-ci il NK qərarı və 2020–2025 Dövlət Proqramı) icrasına ciddi nəzarət olunmalıdır.
- **Dövlət proqramları və strategiyalar:** inklüziv təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyasında valideynlərin məktəb ilə əməkdaşlığını təşviq edən xüsusi tədbirlərə yer verilməlidir. Inklüziv təhsildə müəllimlərin bacarıqlarının artırılması məqsədilə dövlət dəstəyi ilə hazırlanacaq təlimlər və tədris materiallarının tətbiqi bütün məktəbləri əhatə etməlidir.
- **Resurs və infrastruktur dəstəyi:** Təhsil Nazirliyi səviyyəsində məktəblərə inklüziv təcrübəni və valideyn iştirakını gücləndirmək üçün əlavə resurslar ayrılmalıdır. Xüsusilə, məktəblərdə psixoloq, sosial işçi və xüsusi pedaqoqların ştat vahidləri artırılmalı, valideynlər üçün məsləhət mərkəzləri və icma əsaslı dəstək qrupları yaradılmalıdır. Bu addımlar inklüziv məktəblərdə əməkdaşlıq mühitinin qurulmasına struktur dəstək verəcəkdir.

2. Məktəb idarəçiliyi səviyyəsində:

- **Məktəb-ailə əlaqə modeli:** hər bir inklüziv məktəbdə “məktəb-valideyn əlaqələndiricisi” vəzifəsi təsis edilməlidir. Bu şəxs (məsələn, sosial pedaqoq və ya xüsusi təhsil üzrə koordinator) valideynlərin məktəblə əməkdaşlığını təşkil etmək, onları mütəmadi məlumatlandırmaq və müraciətlərini cavablandırmaqla məşğul olmalıdır. Belə bir struktur, valideynlərlə işin sistemli və planlı aparılmasına imkan verəcəkdir.
- **Mütəmadi ünsiyyət və hesabatlılıq:** məktəb rəhbərliyi valideynlərlə müntəzəm ünsiyyət cədvəli müəyyən etməlidir (aylıq valideyn iclasları, rüblük fərdi görüşlər və

s.). Həmçinin, hər semestr inklüziv sinif müəllimlərinin valideynlərə övladlarının nailiyyətləri və inkişafı barədə hesabat vermə mexanizmi tətbiq olunmalıdır. Bu cür şəffaf hesabatlılıq valideynlərin məktəb prosesinə etimadını artıracaq və onları daha fəal iştiraka həvəsləndirəcəkdir.

- **Valideyn icmasının cəlb edilməsi:** məktəblərdə valideyn komitələri və inklüziv təhsil dəstək qrupları formalaşdırılaraq qərarvermə prosesinə cəlb olunmalıdır. Məsələn, məktəb rəhbərliyi yeni inklüziv təşəbbüsləri (mühazirələr, infrastruktur dəyişikliyi və s.) planlayarkən həmin komitələrin rəyi nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, valideynlər məktəbin idarə olunmasında söz haqqına malik olduğunu hiss edəcək və əməkdaşlıq əlaqələri möhkəmlənəcəkdir.
- **Maarifləndirmə və mədəniyyət dəyişimi:** məktəb daxilində inklüziv dəyərləri təşviq edən tədbirlər (seminarlar, açıq qapı günləri, birgə layihələr) mütəmadi keçirilməlidir. Məktəb rəhbərliyi və müəllimlər valideynləri və cəmiyyəti inklüzivliyin faydaları barədə məlumatlandırmaq üçün yerli icra orqanları və KİV-lə əməkdaşlıq etməlidir. Stereotiplərin aradan qaldırılması məqsədilə uğurlu inklüziv təhsil nümunələri məktəbdə və mediada paylaşılmalı, ictimai dəstək gücləndirilməlidir.

3. Pedaqoji (praktik) səviyyədə:

- **Müəllimlərin peşəkar inkişafı:** hər bir inklüziv sinif müəllimi valideynlərlə ünsiyyət və əməkdaşlıq üzrə xüsusi hazırlıq keçməlidir. Müəllimlər üçün təşkil olunan ixtisasartırma kurslarında valideynlərlə səmərəli ünsiyyət, münaqişə həlli, birgə qərarvermə metodları öyrədilməlidir. Bu bilik və bacarıqlar müəllimlərə müxtəlif valideyn tipləri ilə işləməyi asanlaşdıracaq, inamlı əməkdaşlıq qurmağa kömək edəcəkdir.
- **Çoxkanallı kommunikasiya:** müəllim-valideyn əlaqəsi təkcə ənənəvi görüşlərlə məhdudlaşmamalıdır. Müəllimlər valideynlərlə davamlı və operativ əlaqə saxlamaq üçün telefon, e-mail, messenger qrupları, hətta xüsusi məktəb-valideyn onlayn platformalarından (məsələn, elektron gündəlik, sinif bloqu) istifadəyə üstünlük verməlidir. Belə çoxkanallı kommunikasiya valideynlərin dərhal məlumatlandırılmasını və rəy verə bilməsini təmin edəcək, məktəb həyatına onları real vaxt rejimində yaxınlaşdıracaqdır.
- **Geri əlaqə və fərdiləşdirilmiş dəstək:** hər bir şagirdin fərdi təhsil planının icrasında valideyn rəyi nəzərə alınmalı və valideynlərə uşağın tərəqqisi barədə mütəmadi geribildirim verilməlidir. Müəllimlər həftəlik və ya aylıq olaraq valideynlərə qısa

hesabat göndərə bilər, övladın nailiyyətləri və çətinliklərini müzakirə etmək üçün onlarla dialoq aparmalıdır. Eyni zamanda, valideynlərin sual və ehtiyaclarına cavab vermək üçün müəllim müəyyən saatlarda “ofis saati” prinsipi ilə əlçatan olmalıdır. Bu cür operativ geribildirim sistemi valideyn-müəllim əməkdaşlığını qarşılıqlı cavabdehlik əsasında gücləndirəcəkdir.

- **Psixoloji və emosional dəstək:** tədqiqat göstərib ki, xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşaqlarla iş prosesində stress və tükənmişlik halları həm valideynlər, həm də müəllimlər üçün müşahidə olunur. Buna görə praktik səviyyədə hər iki tərəfə psixoloji dəstək verilməlidir. Müəllimlər sinifdə inklüziv təhsil mühitini qurarkən məktəbin psixoloqu ilə daim məsləhətləşməli, valideynlərə övladlarının davranış və emosional ehtiyacları barədə məsləhətlər verməlidirlər. Valideynlər üçün də peer-support (həmyaşd valideyn qrupları) və ya mütəxəssis dəstəyi (psixoloqla görüşlər) təşkil edilməlidir ki, onlar özlərini təcrid olmuş hiss etməsinlər. Bu addımlar əməkdaşlıq münasibətlərində qarşılıqlı anlayışı dərinləşdirəcək, ümumi məqsədə – uşağın hərtərəfli inkişafına – xidmət edəcəkdir.

Yuxarıda təqdim olunan təkliflərin reallaşdırılması inklüziv təhsil sistemində müəllimlər və valideynlər arasında əməkdaşlığın daha səmərəli, sistemli və davamlı xarakter almasına şərait yaradacaq. Nəticə etibarilə, təhsil siyasətindən tutmuş sinifdaxili fəaliyyətə qədər hər bir səviyyədə atılan addımlar şagirdlərin uğuruna və cəmiyyətin inklüziv dəyərlərlə zənginləşməsinə xidmət edəcəkdir.

MƏHDUDİYYƏTLƏR VƏ TÖVSIYƏLƏR

Hər bir tədqiqat müəyyən metodoloji və kontekstual çərçivə daxilində aparılır ki, bu da nəticələrin interpretasiyası zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu araşdırma ümumtəhsil məktəblərində inklüziv siniflərdə valideyn-müəllim əməkdaşlığını öyrənməyə yönəlsə də, bəzi məhdudiyyətlər – o cümlədən coğrafi əhatənin dar olması, iştirakçı balanssızlığı, məlumat toplama üsullarının məhdudluğu və tədqiqatın qısamüddətli xarakteri – nəticələrin geniş miqyasda ümumiləşdirilməsini çətinləşdirir. Həmçinin, mövzu yalnız ümumtəhsil pilləsini əhatə etdiyindən, digər təhsil səviyyələrindəki əməkdaşlıq təcrübələri tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Bu məhdudiyyətlərin qeyd olunması nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi və gələcək araşdırmalar üçün istiqamətlərin müəyyənəşdirilməsi baxımından vacibdir.

- **Coğrafi və seçmə məhdudiyyətləri:** araşdırma çərçivəsində məlumatlar yalnız müəyyən regiondakı bir neçə ümumtəhsil məktəbindən toplanmışdır. Nümunə seçimi məqsədyönlü xarakter daşıdığı üçün əldə edilən nəticələr bütün ölkə üzrə inklüziv təcrübəni tam əks etdirməyə bilər. Nümunə ölçüsü statistik baxımından yetərli olsa da, nəticələrin geniş əhali üçün tam şəkildə ümumiləşdirilməsi ehtiyatla aparılmalıdır.
- **İştirakçı qruplarının balansı:** sorğuda müəllim və valideynlərin hər ikisi iştirak etsə də, onların nisbəti bərabər olmamışdır (məsələn, respondentlərin ~53%-i müəllimlərdir). Bu disbalans müəyyən dərəcədə nəticələrə təsir göstərə bilər, çünki müəllimlərin əməkdaşlıq barədə perspektivi üstünlük təşkil etmişdir. Gələcək tədqiqatlarda hər iki qrupun təmsilçiliyinin bərabər təmin olunması, nəticələrin obyektivliyini artırardır.
- **Məlumat toplama alətlərinin məhdudluğu:** tədqiqat yalnız anket sorğusuna və məhdud sayda açıq suallara əsaslanmışdır. Valideyn-müəllim əməkdaşlığının kompleks dinamikasını tam anlamaq üçün müşahidə, dərin müsahibə və fokus qrup kimi keyfiyyət metodlarına geniş yer verilməmişdir. Belə metodların istifadəsinin məhdudluğu bəzi spesifik təcrübə və emosional aspektlərin dərin analizini əhatə etməyə imkan verməmişdir. Sadəcə özünəhesabat məlumatlarına güvənilməsi bəzi hallarda subyektivliyə və sosial arzu edilənlik qərəzinə yol açə bilər.
- **Zaman məhdudiyyəti:** tədqiqat kəsitsel dizaynda aparılmış, qısa zaman ərzində mövcud vəziyyətin “fotoşəklini” təqdim etmişdir. Bu isə əməkdaşlığın zamanla inkişaf dinamikasını izləməyə imkan vermir. Məsələn, inklüziv siniflərdə yeni tətbiq olunan əməkdaşlıq təşəbbüslərinin uzunmüddətli effektlərini ölçmək mümkün olmayıb.

Gələcək tədqiqatlar daha uzun zaman kəsiyində, longitüdüal dizaynda aparılarsa, əməkdaşlığın inkişafı və nəticələri haqqında daha etibarlı təsəvvür formalaşdırmaq olar.

- **Mövzu və çərçivə məhdudiyyətləri:** tədqiqat əsasən ümumtəhsil səviyyəsindəki inklüziv siniflərə fokuslanmış, məktəbəqədər və peşə təhsili müəssisələrində əməkdaşlıq məsələləri isə tədqiqata daxil edilməmişdir. Həmçinin, əməkdaşlıq modellərinin yalnız nəzəri təsnifatı verilib və praktik tətbiqinin hər bir model üzrə səmərəliliyi empirik olaraq müqayisə edilməyib. Qeyd olunan məhdudiyyətlər araşdırmanın yalnız müəyyən aspektlərinin öyrənilməsinə səbəb olmuşdur ki, digər aspektlər (məsələn, xüsusi təhsil üzrə qanunvericiliyin rolu, məktəb rəhbərlərinin mövqeyi və s.) gələcək araşdırmalar üçün açıq qalır.

Qeyd olunan məhdudiyyətlər tədqiqatın nəticələrinin interpretasiyasında nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, bu məhdudiyyətlər gələcək tədqiqat istiqamətləri üçün imkanlar yaradır. Növbəti araşdırmalarda daha geniş coğrafi arealda, müxtəlif təhsil pillələrində və daha zəngin metodoloji yanaşmalarla inklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığı mövzusu dərinlən öyrənilə bilər. Belə ki, bu sahədə davamlı tədqiqatlar aparmaqla həm mövcud boşluqları doldurmaq, həm də inklüziv təhsilin keyfiyyətini artırmaq mümkün olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbaslı, R. (2023). *Psixopedoloji dəstəyin inklüziv mühitə təsiri*. Psixoloji Tədqiqatlar Jurnalı, (2), 77–82.
2. Abbasov, R. (2017). *Təhsildə integrativ və inklüziv yanaşmaların müqayisəli təhlili*. Pedaqoji Elmlər Jurnalı, (1), 75–82.
3. Abbasova, T. (2018). *Əlilliyi olan uşaqların sosial adaptasiyasında ailə və məktəbin rolu*. Sosial Fəlsəfə Jurnalı, (1), 44–49.
4. Abdullajonova, R. (2022). *İnklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlığının modelləri və onların səmərəliliyi*. BDU Nəşriyyatı.
5. Ainscow, M. (1999). *Understanding the development of inclusive schools*. Routledge.
6. Ainscow, M., & Booth, T. (2002). *Index for inclusion: Developing learning and participation in schools* (2nd ed.). Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education.
7. Ainscow, M., Booth, T., & Dyson, A. (2006). *Improving schools, developing inclusion* (2nd ed.). Routledge.
8. Ainscow, M., Slee, R., & Best, M. (2019). *The contribution of inclusive education to social justice*. Education Review, 71(5), 670–685.
9. Akbarov, H. (2021). *İnklüziv təhsildə pedaqoji liderlik: Müasir çağırışlar*. Təhsil və Zaman, 12(4), 15–21.
10. Alptekin, A. (2020). *Türkiye'de özel gereksinimli bireyler üçün kapsayıcı eğitim politikaları*. Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 10(1), 98–112.
11. Avramidis, E., & Norwich, B. (2002). *Teachers' attitudes towards integration/inclusion: A review of the literature*. European Journal of Special Needs Education, 17(2), 129–147.
12. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti. (2020). *İnklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2020–2025)*.
13. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2019). *Təhsildə keyfiyyətin təminatı üzrə metodik göstəricilər*. Təhsil Nəşriyyatı.
14. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2021). *İnklüziv təhsilin təşkili və tətbiqi üçün metodik vəsait*. Təhsil Nəşriyyatı.
15. Babayeva, G. (2020). *Məktəb-valideyn əməkdaşlığının müasir modelləri*. Təhsil və Zaman, (2), 58–66.
16. Bağirova, A. (2021). *Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işləyən müəllimlərin peşə hazırlığı*. Pedaqoji Elmlər və Təhsil, (4), 51–59.

17. Ban Ki-moon. (2013, September 23). *Secretary-General's remarks at High-Level Meeting on Disability and Development [Speech]*.
18. Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall.
19. Bayramlı, S. (2020). *İnklüziv siniflərdə müəllim və valideyn münasibətləri*. *Pedaqogika və Psixologiya*, (3), 71–77.
20. Bayramov, V. (2019). *Təhsildə hüquqi təminat və inklüzivlik*. *Təhsil və Hüquq*, (3), 29–35.
21. Black-Hawkins, K., & Florian, L. (2011). *Exploring inclusive pedagogy*. *British Educational Research Journal*, 37(5), 813–828.
22. Booth, T., & Ainscow, M. (2002). *Index for inclusion: Developing learning and participation in schools*. CSIE.
23. Booth, T., & Ainscow, M. (2016). *The index for inclusion: A guide to school development*. CSIE.
24. Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.
25. Çiçek, İ. (2020). *Kapsayıcı eğitimin sınıf içi yansımaları*. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 45(201), 42–56.
26. Dadaşov, C. (2022). *Müasir dövrdə inklüziv təhsil konsepsiyasının sosial aspektləri*. *Sosioloji Baxış*, (2), 47–52.
27. Desforges, P., & Abouchaar, A. (2003). *The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievements and adjustment: A literature review*. Department for Education and Skills.
28. Department for Education & Department of Health. (2015). *Special educational needs and disability (SEND) code of practice: 0 to 25 years* (Updated version). London: Crown Copyright.
29. Epstein, J. L. (2001). *School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools*. Westview Press.
30. Epstein, J. L. (2018). *School, family, and community partnerships: Your handbook for action* (4th ed.). Corwin Press.
31. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2021). *Inclusive education in action: Project findings and recommendations*. Odense, Denmark: European Agency for Special Needs and Inclusive Education.
32. Əhmədova, R. (2019). *Müəllim və valideyn arasında effektiv əməkdaşlıq*. *Təhsil Problemləri Jurnalı*, (4), 102–110.

33. Ələkbərov, M. (2022). *Uşaq hüquqları və təhsildə bərabərlik prinsipləri*. Təhsil və Hüquq, (1), 21–28.
34. Əliyev, İ. (2020). *Təhsil sistemində əlliliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi*. İnsan Hüquqları Jurnalı, (1), 39–46.
35. Əliyev, M. (2020). *Təhsildə sosial integrasiyanın gücləndirilməsi yolları*. Elm və Təhsil, (2), 17–24.
36. Əliyev, R. (2023). *Məktəb rəhbərlərinin inklüziv təhsildə rolu*. İnzibati və Təhsil Menecmenti, (1), 15–22.
37. Əliyev, Ş. (2021). *İnklüziv təhsil müəssisələrində rəhbərliyin rolu*. Təhsil Menecmenti Jurnalı, (2), 15–22.
38. Əliyeva, L. (2022). *İbtidai təhsildə inklüzivlik üzrə müəllim hazırlığı*. Təhsil Strategiyaları Jurnalı, (2), 17–24.
39. Əliyeva, S. (2021). *İnklüziv təhsildə psixoloji dəstəyin əhəmiyyəti*. Azərbaycan Müəllim, (3), 45–48.
40. Əliyeva, T. (2020). *İbtidai təhsildə inklüziv strategiyaların tətbiqi*. Azərbaycan Təhsil Jurnalı, (6), 21–27.
41. Əsədova, N. (2020). *Fərdi yanaşma prinsipi və onun inklüziv siniflərdə tətbiqi*. Metodika və Tədris Texnologiyaları, (1), 55–60.
42. Əzizova, Y. (2021). *Rəqəmsal texnologiyaların inklüziv təhsildə rolu*. Təhsil və Texnologiya, (3), 35–42.
43. Friend, M., & Cook, L. (2010). *Interactions: Collaboration skills for school professionals* (6th ed.). Pearson.
44. Fröbel, F. (1887). *Die Menschenerziehung* (3-cü nəşr). Berlin: Hermann Beyer & Söhne.
45. Hacıyeva, K. (2022). *Gender bərabərliyi və inklüzivlik*. Gender və Sosial Tədqiqatlar, (1), 11–18.
46. Halinen, I., & Järvinen, R. (2008). *Finnish education in a nutshell*. Helsinki: Finnish National Board of Education.
47. Həsənova, N. (2023). *Validəynlərin inklüziv siniflərdəki uşaqların inkişafına təsiri*. Psixologiya və Təhsil, (2), 66–72.
48. Hornby, G., & Lafaele, R. (2011). *Barriers to parental involvement in education: An explanatory model*. Educational Review, 63(1), 37–52.
49. Hüseynov, N. (2023). *İnklüziv təhsildə sinifdaxili adaptasiya yolları*. Sinif Təcrübələri Jurnalı, (1), 44–50.

50. Hüseynov, S. (2022). *Müasir təhsil mühitində inklüziv yanaşmalar*. Azərbaycan Pedaqoji Jurnalı, (3), 44–50.
51. Hüseynova, G. (2023). *İbtidai təhsildə valideynlərin təhsilə təsiri və əməkdaşlıq imkanları*. İbtidai Təhsil və Tədqiqatlar, (4), 89–95.
52. İsmayılov, A. (2021). *Uşaqların fərdi inkişaf planlarında valideyn iştirakı*. Uşaq Hüquqları Jurnalı, (3), 26–32.
53. Itard, J. M. G. (1801). *The wild boy of Aveyron*. Appleton-Century-Crofts.
54. Jardinez, J., & Natividad, M. (2024). *Universal Design for Learning and Inclusive Education: An overview*. Philippine Journal of Education, 94(1), 1–12.
55. Karakoç, S. (2018). *Özel eğitimde aile-okul iş birliğinin önemi*. Türk Eğitim Araştırmaları Dergisi, 6(2), 134–142.
56. Kazımova, N. (2019). *Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişaf mərhələləri*. Pedaqoji Tədqiqatlar, (2), 78–83.
57. Kərimova, E. (2020). *Psixoloji xidmət və inklüziv siniflərdə tənzimləmə strategiyaları*. Təhsil və Psixologiya, (6), 52–59.
58. Loreman, T., Deppeler, J., & Harvey, D. (2010). *Inclusive education: Supporting diversity in the classroom*. Routledge.
59. Loreman, T., Sharma, U., & Forlin, C. (2013). *Measuring indicators of inclusive education: A systematic review*. International Journal of Inclusive Education, 17(5), 531–548.
60. Maria Montessori. (1964). *The Montessori method*. Schocken Books.
61. Məlikova, R. (2019). *Azərbaycanda inklüziv təhsil mühitinin formalaşması*. Azərbaycan Elmi-Pedaqoji Jurnalı, (2), 68–72.
62. Məmmədova, N. (2021). *Inklüziv təhsildə hüquqi çərçivənin rolu*. Təhsil və Hüquq, (2), 33–41.
63. Məmmədov, H. (2020). *Təlim proqramlarında inklüzivlik meyarlarının əks olunması*. Azərbaycan Təhsil Tədqiqatları, (2), 18–25.
64. Miles, M. (2000). *Disability on a different model: Glimpses of an Asian heritage*. Disability & Society, 15(4), 603–618.
65. Miller, G., & Gwynne, R. N. (1972). *A life apart: A pilot study of residential institutions for the physically handicapped*. Routledge & Kegan Paul.
66. Mitchell, D. (2014). *What really works in special and inclusive education: Using evidence-based teaching strategies* (2nd ed.). Routledge.

67. Muradlı, V. (2021). *İnklüziv təhsildə müəllim bacarıqları və təlim ehtiyacları*. Təlim və Tədris Jurnalı, (4), 39–47.
68. Muradov, R. (2021). *Sosial baxımdan inklüziv təhsil: imkanlar və çağırışlar*. Təhsil və Cəmiyyət, (2), 30–36.
69. OECD. (2020). *Education at a Glance 2020: OECD Indicators*. OECD Publishing.
70. Piaget, J. (1972). *The psychology of the child*. Basic Books.
71. Qasimov, F. (2018). *İnklüziv təhsildə müəllim hazırlığının psixoloji aspektləri*. Elm və Təhsil, (6), 90–97.
72. Qənbərova, T. (2021). *Əlilliyi olan uşaqlarla ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı*. Pedaqoji Fəaliyyət və Metodika, (1), 39–45.
73. Quliyeva, F. (2022). *İnklüziv siniflərdə qiymətləndirmə metodikaları*. Tədris və Qiymətləndirmə, (1), 43–49.
74. Retief, M., & Cilliers, L. (2010). *The history of disabilities: A brief overview*. Curationis, 33(3), 129–134.
75. Rivas, P. (2019). *Inclusive education: Strategies and perspectives*. Madrid: Editorial Educación Global.
76. Российское законодательство. (1990). *Сборник нормативных актов Российской Федерации*. Москва: Юридическая литература.
77. Rosenberg, M. B. (2009). *Nonviolent communication: A language of life* (2nd ed.). PuddleDancer Press.
78. Rousseau, J. J. (1762). *Émile, or on education*. Dent & Sons.
79. Ryan, S., & Cole, T. (2009). *From policy to partnership: Parental engagement and inclusion in schools*. In S. Riddell & L. Tett (Eds.), *Inclusive education across Europe* (pp. 87–90). London: Routledge.
80. Rzayeva, B. (2022). *Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı: perspektivlər və tövsiyələr*. Elm və Təhsil, (5), 60–67.
81. Salend, S. J. (2011). *Creating inclusive classrooms: Effective and reflective practices* (7th ed.). Boston: Pearson.
82. Salmanova, G. (2022). *Müəllim-valideyn əməkdaşlığı və inklüziv mühitin təşkili*. Azərbaycan Təhsil Jurnalı, (5), 39–44.
83. Sharma, U., Loreman, T., & Forlin, C. (2012). *Measuring teacher efficacy to implement inclusive practices*. Journal of Research in Special Educational Needs, 12(1), 12–21.

84. Slee, R. (2001). *Inclusion in practice: Does practice make perfect?* Educational Review, 53(2), 113–123.
85. Slee, R. (2011). *The irregular school: Exclusion, schooling and inclusive education.* Routledge.
86. Stiker, H. J. (1999). *A history of disability.* University of Michigan Press.
87. Turnbull, A. P., Turnbull, R., Erwin, E. J., Soodak, L. C., & Shogren, K. A. (2011). *Families, professionals, and exceptionality: Positive outcomes through partnerships and trust* (6th ed.). Upper Saddle River, NJ: Merrill.
88. UNESCO. (1960). *Convention against discrimination in education.*
89. UNESCO. (1994). *The Salamanca statement and framework for action on special needs education.*
90. UNESCO. (2009). *Policy guidelines on inclusion in education.*
91. UNESCO. (2015). *Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action.*
92. UNESCO. (2009). *Policy guidelines on inclusion in education.* United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
93. UNESCO. (2019). *Inclusion in education: All means all – Global Education Monitoring Report.* UNESCO Publishing.
94. UNESCO. (2023). *Global education monitoring report 2023: Inclusion and education.*
95. UNESCO Azərbaycan. (2021). *Azərbaycanda inklüziv təhsilin inkişafı üzrə hesabat.*
96. UNICEF. (2014). *The right of children with disabilities to education: A rights-based approach to inclusive education.*
97. UNICEF. (2022). *The State of the World's Children 2022: A fair chance for every child.*
98. United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights.*
<https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
99. United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities.*
<https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>
100. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes.* Harvard University Press.
101. Weygand, Z. (2009). *The blind in French society from the Middle Ages to the century of Louis Braille.* Stanford University Press.
102. Winzer, M. (1993). *The history of special education: From isolation to integration.* Gallaudet University Press.

103. Xəlilova, T. (2020). *Validəyn-müəllim əməkdaşlığı və psixoloji uyğunluq*. Bakı Universiteti Xəbərləri, (4), 103–109.
104. Zeynalov, V. (2021). *İbtidai siniflərdə inklüziv təhsilin təşkili məsələləri*. Pedaqoji Araşdırmalar Jurnalı, (2), 56–62

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

Xülasə

Bu magistr dissertasiyası “İnklüziv təhsildə müəllim-valideyn əməkdaşlıq modellərinin əhəmiyyəti” mövzusuna həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi inklüziv təhsil mühitində müəllimlə valideyn arasında əməkdaşlığın şagirdlərin akademik, sosial və emosional inkişafına təsirini araşdırmaqdır. Tədqiqatda qarışıq metodlardan istifadə olunmuş, 150 nəfəri əhatə edən müəllim və valideynlər arasında 24 sualdan ibarət onlayn sorğu keçirilmişdir. Sorğunun etibarlılığı Cronbach's Alpha = 0.872 kimi yüksək nəticə göstərmişdir. Analiz nəticələri müəllim-valideyn əməkdaşlığı ilə maarifləndirici tədbirlərdə iştirak arasında güclü müsbət korelyasiya olduğunu ($r \approx 0.52$, $p < 0.01$) ortaya qoymuşdur. Respondentlərin 15–20%-i şagird nailiyyətlərində birgə dəstəyin əhəmiyyətli təsir göstərdiyini, 7–10%-i isə davamlı ünsiyyətin uğurun əsas açarı olduğunu bildirmişdir. Nəticələr əməkdaşlığın şagirdlərin dərəcə marağını, özünəinamını və sosial uyğunlaşmasını artırdığını sübut edir. Dissertasiyada inklüziv təhsildə əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, məktəblərdə müəllim valideyn əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə strukturlaşdırılmış mexanizmlər qurulmalı, davamlı maarifləndirmə seminar və layihələrin təşkili həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, müəllim-valideyn əməkdaşlığı, sosial-pedaqoji problemlər, fərdi inkişaf, məktəb-ailə tərəfdaşlığı, əməkdaşlıq modelləri.

Abstract

This master's thesis is titled "The Importance of Teacher–Parent Collaboration Models in Inclusive Education." The main aim of the research is to examine how collaboration between teachers and parents in an inclusive educational setting affects students' academic, social, and emotional development. A mixed-methods approach was employed, surveying 150 teachers and parents using a 24-item online questionnaire. The survey demonstrated high reliability with Cronbach's Alpha = 0.872. The findings revealed a strong positive correlation ($r \approx 0.52$, $p < 0.01$) between the level of collaboration and participation in educational activities. Approximately 15–20% of respondents stated that collaborative support had a significant impact on students' academic success, while 7–10% emphasized the importance of consistent communication. Results confirm that successful collaboration increases students' interest in lessons, self-confidence, and social integration. The thesis recommends strengthening the legal framework, establishing formal collaboration mechanisms in schools, and organizing regular training seminars and joint activities for teachers and parents to enhance inclusive education practices.

Key words: inclusive education, teacher-parent collaboration, socio-pedagogical issues, individual development, school-family partnership, collaboration models.

İxtisarlər və şərti işarələr:

İxtisar / İşarə	Açıqlığı / Mənası
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
NK	Nazirlər Kabineti
ÜST	Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı
XTE	Xüsusi Təhsil Ehtiyacları
İKT	İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları
ƏƏSMN	Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi
ATƏT	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
QM	Qlobal Mühit
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BMU	BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF)
UNESKO	BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı
*	$p < 0,05$ – statistik əhəmiyyətlidir
**	$p < 0,01$ – yüksək statistik əhəmiyyət
N/A	Tətbiq olunmur / məlumat yoxdur
%	Faiz göstəricisi
±	Orta sapma və ya standart sapma göstəricisi

Sorğu anketi

Dissertasiya tədqiqatı çərçivəsində müəllim və valideynlər üçün hazırlanan 24 sualdan ibarət sorğu anketi aşağıda təqdim olunur:

1. Cinsiniz? (Tək seçim) – (Respondentin cinsi: qadın / kişi)
2. Yaşınız? (Tək seçim) – (Respondentin yaş kateqoriyası)
3. Sizi necə tanıyaq? (Tək seçim) – (Respondentin statusu: müəllim / valideyn)
4. Müəllimsinizsə, harada və neçə şagirdə dərs deyirsiniz? (Açıq sual)
5. Valideynsinizsə, neçə uşağınız var və yaşları nədir? (Açıq sual)
6. İnküziv təhsildə neçə ildir iştirak edirsiniz? (Tək seçim) – (İnküziv təcrübə müddəti)
7. İnküziv təhsil prosesində əməkdaşlıq necə həyata keçirilir? (Tək seçim)
8. Müəllim–valideyn əməkdaşlığı inküziv təhsildə nə dərəcədə vacibdir? (Tək seçim)
9. Müəllim və valideynlər arasında ünsiyyətin tezliyi necədir? (Tək seçim)
10. Əməkdaşlıq hansı formada aparılır? (Çoxseçimli)
11. Əməkdaşlıq səviyyəsindən nə dərəcədə razısınız? (Tək seçim)
12. Əməkdaşlığa ən çox hansı amillər maneə olur? (Çoxseçimli)
13. Əməkdaşlığı gücləndirmək üçün hansı tədbirlər lazımdır? (Çoxseçimli)
14. Əməkdaşlığı artırmaq üçün sizin tövsiyəniz nədir? (Açıq sual)
15. İnküziv təhsil haqqında məlumatlılıq səviyyəniz nədir? (Tək seçim)
16. Hansı kommunikasiya vasitəsi daha effektivdir? (Tək seçim)
17. Qarşılıqlı etimad səviyyəsini necə qiymətləndirirsiniz? (Tək seçim)
18. Qarşılıqlı məqsəd və hədəflər necə müəyyənləşdirilir? (Tək seçim)
19. İdeal əməkdaşlıq şəraiti necə olmalıdır? (Açıq sual)
20. Məktəbdə rəsmi əməkdaşlıq modeli varmı? Varsa, səviyyəsi necədir? (Açıq sual)
21. Belə bir modelin olması nə dərəcədə vacibdir? (Tək seçim)
22. Müəllim–valideyn əməkdaşlığı şagirdə necə təsir edir? (Çoxseçimli)
23. Son zamanlarda uğurlu əməkdaşlıq nümunənizi qısaca təsvir edin. (Açıq sual)
24. Gələcəkdə müəllim–valideyn əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi üçün hansı təklifləriniz var? (Açıq sual)

Qeyd: Yuxarıdakı suallar müəllim və valideynlərin inküziv təhsildə əməkdaşlıq vəziyyətini, çətinliklərini və inkişaf imkanlarını qiymətləndirmək məqsədilə tərtib edilmişdir. Anketin ilk

hissəsi demoqrafik məlumatları toplamağa yönəlib, növbəti suallar əməkdaşlığın mövcud vəziyyətini və keyfiyyətini ölçür, son açıq suallar isə iştirakçıların şəxsi rəy və təkliflərini əhatə edir. Bu anket nəticəsində əldə olunan məlumatlar tədqiqatın analitik hissəsində istifadə olunmuşdur

Cədvəl və qrafiklər

Cədvəl 1.1.1. İnküziv təhsilin tarixi inkişaf mərhələləri.....	19
Cədvəl 1.2.1. İnküziv təhsildə əməkdaşlıq modellərinin təsnifatı və tətbiq xüsusiyyətləri.....	25
Cədvəl 2.1.1. Tədqiqat modeli.....	47
Cədvəl 2.2.1. İştirakçıların ümumi bölgüsü.....	48
Cədvəl 2.3.1. Sorğudakı suallar.....	49
Cədvəl 2.4.1. Sual blokları və növləri.....	51
Cədvəl 2.4.2. Planlaşdırma və vaxt cədvəli.....	52
Cədvəl 2.5.1. Təsviri statistika cədvəli.....	53
Cədvəl 2.5.2. Müəllim-valideyn statusu ilə əməkdaşlıq səviyyəsi arasında əlaqə.....	56
Cədvəl 2.5.3. Yaş qruplarına görə əməkdaşlıq səviyyəsi cədvəli.....	56
Cədvəl 2.5.4. Korelyasiya təhlili cədvəli.....	57
Cədvəl 2.5.5. Etibarlılıq testi.....	59
Qrafik 1.4.1. İnküziv təhsildə əməkdaşlıq modellərinin ölkələr üzrə müqayisəsi.....	45